

Matjaž Bizjak

Poznosrednjeveška finančna dokumentacija in knjigovodstvo zemljiških gospostev in uradov v osrednjeslovenskih deželah¹

I. Uvod

1. Utemeljitev pojma. Finančna dokumentacija ali z drugimi besedami računsko gradivo po mnenju novejših diplomatičnih in arhivskih stroke ne predstavlja posebne veje ali tipa arhivalij, ampak spada glede na svoj značaj med listine oziroma akte.² V ti dve veji se namreč deli tisto arhivsko gradivo, ki ga glede na "notranje razmerje do dogodkov oziroma do zgodovinskega stanja"³ imenujemo preostanki, če seveda pustimo ob strani geografske karte, fotografije, avdio-vizualni material in ostale nepisane arhivalije. Nekoč so na listine in akte gledali kot na dve ločeni vrsti gradiva, značilni za dve različni zgodovinski obdobji; listine naj bi bile produkt srednjega, akti pa novega veka. Vendar ta delitev ne ustreza povsem dejanskemu stanju, saj so tako viri enega kot drugega tipa nastajali v obeh obdobjih. Tako se je (postmabilonska) diplomatika, prvenstveno "veda o listinah" nujno morala ukvarjati tudi z ostalim srednjeveškim gradivom, torej z akti, vsaj kolikor so se le-ti navezovali na listine,⁴ novoveško gradivo pa je tako bolj ali manj ostalo zunaj njenega interesa. Novejša stroka pojmuje listino ne glede na čas nastanka kot pravno relevanten (*rechtserheblich*) dokument, akte pa v nasprotju s tem kot celotno pisno gradivo, ki je

KRATICE: **ADG** – Archiv der Diözese Gurk, Klagenfurt; **AEM** – Archiv des Erzbistums München und Freising, München; **AÖG** – Archiv für österreichische Geschichtsforschung (olim **AKÖGQ** – Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen); **AS** – Arhiv Slovenije, Ljubljana; **ASL** – Auswärtige Staaten Literalien; **BayHStA** – Bayerisches Hauptstaatsarchiv; **BKStGQ** – Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen; **CDA-F** – Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis; **DAB** – Diözesanarchiv Brixen; **FRA** – Fontes rerum Austriacarum; **GVK** – Geschichtsverein für Kärnten; **GMS** – Glasnik muzejskega društva za Slovenijo; **GZL** – Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku; **GZM** – Gradivo za zgodovino Maribora; **Heck.** – Heckenstalleriana (olim Heckenstaller's Frisingensia); **HHStA** – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien; **HL** – Hochstiftliterale; **HKA** – Hofkammerarchiv, Wien; **HS** – Handschrift; **IfÖG** – Institut für österreichische Geschichte; **IMK** – Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko; **Jič** – Jugoslovanski istorijski časopis; **KA** – Kapitelarchiv (v DAB); **KAL** – Kapiteljski arhiv Ljubljana (v NŠAL); **KLA** – Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt; **LR** – Loški Razgledi; **MIÖG** – Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte; **MMK** – Mitteilungen des Musealvereins für Krain; **NŠAL** – Nadškofijski arhiv Ljubljana; **SAZU** – Slovenska akademija znanosti in umetnosti; **StLA** – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz; **ŠAL** – Škofijski arhiv Ljubljana (v NŠAL); **TLA** – Tiroler Landesarchiv, Innsbruck; **U** – Urbare, urbarji; **Vic. a.** – Vicedomski arhiv (v AS); **ZČ** – Zgodovinski časopis; **ZIMK** – Zgodovinski inštitut Milka Kosa; **ZRC** – Znanstveno raziskovalni center.

¹ Razprava je nekoliko predelan in dopolnjen del magistrske naloge "Računske knjige v slovenskih deželah kot vir za zgodovino (13.–15. stoletje)", ki je bila obranjena 17. marca 2000 na Filozofski fakulteti v Ljubljani pred komisijo v sestavi: predsednik dr. Peter Štih in člana dr. Janez Peršič ter dr. Dušan Kos; slednjemu se kot mentorju za nasvete in pomoč pri nastajanju pričujočega prispevka iskreno zahvaljujem.

² Heinrich Otto MEISNER, *Archivalienkunde vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Leipzig 1960, str. 52.

³ Bogo GRAFENAUER, *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, Ljubljana 1960, str. 258.

⁴ Harry BRESSLAU, *Handbuch der Urkundenlehre*, Leipzig 1912², str. 3.

služilo oblastnim strukturam za interno poslovanje.⁵ V skladu s tem uvršča med listine tiste računske dokumente, ki so predstavljali podlago za denarne terjatve in torej služili kot dokaz.⁶ V to skupino spadajo predvsem različna računska pisma (*raittbrief*, *ratio finalis*), ki so bila izstavljena po polaganju obračuna na podlagi vpisa v računski knjigi, pa tudi npr. sumarni obračuni v kodeksih, v kolikor so vsebovali overovitvene elemente.⁷ Običajne računske knjige, ki niso zpuščale registraturne skrinje, in so bile torej namenjene interni uporabi finančnega urada, štejemo med akte, natančneje med serijske akte, kamor sodijo vse poznosrednjeveške poslovne oz. uradne knjige (razen če seveda ne vsebujejo gradiva z listinskim značajem – npr. kopalne knjige).⁸

2. Viri. Pričujoča razprava temelji na načrtno zbranem gradivu, ki zajema precejšen del v slovenski historiografiji znane kot tudi doslej še neopažene srednjeveške finančne dokumentacije za ozemlje osrednje Slovenije.⁹ Zaradi povsem ločenega razvoja je bila iz obravnave v celoti izvzeta slovenska obala z neposrednim zaledjem, prav tako pa tudi nekateri specifični računski viri, ki se ne nanašajo na redno poslovanje teritorialnih oziroma urbanih oblasti, kot npr. vsi eventualno ohranjeni produkti trgovskega knjigovodstva, ali pa denimo računska knjiga, ki dokumentira popravila na t. i. bovški cesti v letih 1399–1400.¹⁰ Medtem ko snov kronološko navzdol omejuje že sama ohranjenost virov, je iz pragmatičnih razlogov kot zgornja meja upoštevana že običajna letnica 1500 (mestoma ne povsem toga). Te, za razpravo temeljne vire¹¹ v nadaljevanju navajam okrajšano, pri čemer so kratice tvorjene na podlagi tematskih sklopov (RDK – računske knjige deželnih knezov; RBR – briksenške škofije; RFR – freisinške š.; RKR – krške š.; RLJ – ljubljanske š. in RMI – računske knjige mestnih institucij), v okviru teh pa se držijo kronološkega reda:

⁵ Ahasver von BRANDT, Vorbemerkungen zur einer Mittelalterlichen Aktenlehre, Archivar und Historiker, Studien Zur Archiv- und Gesschichtswissenschaft (Zum 65. Geburtstag von Heinrich Otto Meisner), Berlin 1956, str. 431; prim. MEISNER, Archivalienkunde (kot v op. 2), str. 52.

⁶ Kurt DÜLFER, Urkunden, Akten und Schreiben in Mittelalter und Neuzeit, Archivalische Zeitschrift, München 53 (1957), str. 34–5.

⁷ Npr. obračuni ljubljanskega stolnega kapitlja, glej spodaj, str. 193.

⁸ Za pojma "poslovna knjiga" in "serijski akti" glej BRANDT, Vorbemerkungen (kot v op. 5), str. 435 ss.

⁹ Od ustreznih znanih virov mi v času raziskave niso bili dostopni le obračuni šentviškega urada (Šentvid pri Stični) samostana v Rheinu (v zaenkrat neznanem obsegu!), celoten tekst habsburške računske knjige iz 1422–1424 (urada Guštanj in Črna na Koroškem) in računska knjiga oglejskega patriarha Ludvika iz let 1360–1361. Prim. Gerhard JARIZ, Die Reiner Rechnungsbücher (1399–1477) als Quelle zur klösterlichen Sachkultur des Spätmittelalters, v: Die Function der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 1 (= Sitzungsberichte des Philosophisch-Historischen Klassen der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 304/4), Wien 1976, str. 148–9; Milko KOS, Gradivo za starejšo zgodovino Slovencev v arhivih izven naših meja, JIČ 2/1 (1963), str. 39; ibidem, JIČ 2/2 (1963), str. 64.

¹⁰ Prvi znani trgovski knjigi s slovenskega ozemlja izvirata iz 16. stoletja (obj.: Sergij VILFAN, Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja, Viri za zgodovino Slovencev 8, Ljubljana: SAZU, 1986). Glede bovške ceste glej Janez ŠUMRADA, O popravilu bovške ceste na prelomu iz 14. v 15. stoletje, ZČ 41 (1987), str. 313 ss.

¹¹ Vsi še neobjavljeni rokopisi so opisani po diplomatičnih načelih v: Matjaž BIZIAK, Računske knjige v slovenskih deželah kot vir za zgodovino (13.–15. stoletje), Magistrska naloga (tipkopis), Ljubljana 2000, str. 105–53.

- RDK 1** *Tirolska računska knjiga 1289–1293*; BayHStA, ASL, Tirol, št. 8; Obj.: Christoph Haidacher, Die älteren Tiroler Rechnungsbücher (Analyse und Edition), Tiroler Geschichtsquellen 33, Innsbruck 1993, str. 183–432.
- RDK 2** *Habsburška računska knjiga 1326–1338*; HHStA, HS B 19; Obj.: Joseph Chmel, Zur österreichischen Finanzgeschichte in der ersten Hälfte des vierzehnten Jahrhunderts, Der österreichische Geschichtsforscher 1, Wien 1838, str. 28–49; 2/2, Wien 1841, str. 203–59; 2/3, Wien 1842, str. 418–48.
- RDK 3** *Habsburška računska knjiga 1392–1394*; BayHStA, ASL, Tirol, št. 18; Obj.: Christian Lackner, Ein Rechnungsbuch Herzog Albrechts III. von Österreich, Edition und Textanalyse, Studien und Forschungen aus dem niederösterreichischen Institut für Landeskunde, Band 23, Wien 1996.
- RDK 4** *Obračuni goriških uradnikov 1398, 1402*; HHStA, HS W 594; Obj.: Joseph Chmel, Aus einem Rationarium und Diplomatarium der Grafen von Görz aus den Jahren 1398 und 1402, Notizenblatt, Beilage zum AKÖGQ 3/1853, str. 290–6; z ozirom na slov. ozemlje: Milko Kos, Urbarji Slovenskega primorja II, Viri za zgodovino Slovencev 3, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3, Ljubljana 1954, 118–32.
- RDK 5** *Habsburška računska knjiga 1422–1424*; HKA, HS 107; Obj. obr. za kranjski vicedomski urad: Božo Otorepec, GZL IX, Listine 1220–1497, Ljubljana 1964, št. 61.
- RDK 6** *Računska knjiga deželnoknežjih uradov na Kranjskem 1436–1439*; AS, Vic. a., šk. 101, ex TLA, U 275/1.
- RDK 7** *Računska knjiga deželnoknežjih uradov na Kranjskem 1442–1448*; AS, Vic. a., šk. 101, ex TLA, U 276/1.
- RDK 8** *Obračun deželnoknežjega urada Vivodina 1463–1469*; AS, Vic. a., šk. 101, ex TLA, U 277/1.
- RBR 1** *Obračun prošije na blejskem otoku 1458*; DAB, KA, fasc. 38, št. 7 A; Obj.: Milko Kos, Briksenški urbarji, tipkopis, pripravljen za objavo, Rokopisna zapuščina prof. Milka Kosa na ZIMK, ZRC SAZU, fasc. 5.
- RFR 1** *Knjiga obračunov freisinških gospostev 1395–1401*; BayHStA, HL Freising, št. 69; Obj. dveh obračunov (Klevevž 1395, Loka 1396): Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Viri za zgodovino Slovencev 4, Ljubljana 1963, str. 259–78.
- RFR 2** *Knjiga obračunov freisinških gospostev 1437–1450*; BayHStA, HL Freising, št. 70; Obj. obračuna za loško gosp. 1437: ibidem, 279–87.
- RFR 3** *Obračun freisinškega loškega gospostva 1476*; α) AEM, Heck. 142; β) BayHStA, HL 4, fasc. 36, št. 194.
- RFR 4** *Obračun freisinškega loškega gospostva 1477*; BayHStA, HL 4, fasc. 36, št. 194.
- RFR 5** *Obračun freisinškega loškega gospostva 1485*; α) in β) BayHStA, HL 4, fasc. 36, št. 194.
- RFR 6** *Obračun freisinškega loškega gospostva 1486*; α) in β) BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 1.
- RFR 7** *Obračun mitnine in sodišča v Škofji Loki 1486*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 1.

- RFR 8** *Obračun freisinškega klevevskega gospostva 1486*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 1.
- RFR 9** *Obračun freisinškega loškega gospostva 1487*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 2.
- RFR 10** *Obračuna freisinškega loškega gospostva 1489 in 1490*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 4.
- RFR 11** *Triletni obračun kaščnega urada freisinškega loškega gospostva 1488–1490*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 3.
- RFR 12** *Register izdatkov in oddaje žita freisinškega loškega gospostva 1489*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 4.
- RFR 13** *Registeri izdatkov in oddaje naturalij freisinškega loškega gospostva 1490 in 1491*; AEM, Heck. 164.
- RFR 14** *Obračun mitnine in sodišča v Škofji Loki 1492*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 6.
- RFR 15** *Knjiga dolžnikov freisinškega loškega gospostva 1485–1492*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 4.
- RFR 16** *Obračun freisinškega loškega gospostva 1493*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 7.
- RFR 17** *Obračun freisinškega loškega gospostva 1494*; BayHStA, HL Freising, št. 516.
- RFR 18** *Obračun freisinškega loškega gospostva 1495*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 8.
- RFR 19** *Obračun freisinškega loškega gospostva 1496*; BayHStA, HL Freising, št. 518.
- RFR 20** *Obračun mitnine in sodišča v Škofji Loki 1497*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 9.
- RFR 21** *Štiriletni obračun freisinškega loškega gospostva 1497–1500*; BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 5.
- RKR 1** *Računska knjiga krških uradov v "Marki" 1425–1437*; ADG, HS 106.
- RKR 2** *Računska knjiga krških uradov v "Marki" 1438–1452*; ADG, HS 122.
- RKR 3** *Obračuni krških uradov v "Marki" 1467–1472*; KLA, GVK, HS 2/9.
- RLJ 1** *Večnamenska poslovna knjiga ljubljanskega stolnega kapitlja 1494–1533*; NŠAL, KAL, U 1.
- RLJ 2** *Priročni urbar gospostva Gornji Grad 1476 s popisom izdatkov*; NŠAL, ŠAL, Gg, A, fasc. 11/9.
- RLJ 3** *Obračuna gospostva Gornji Grad 1493–1494 in 1494–1495*; NŠAL, ŠAL, Gg, A, fasc. 13/1.
- RLJ 4** *Obračuna gospostva Gornji Grad 1496 in 1497*; NŠAL, ŠAL, Gg, A, fasc. 13/1.
- RLJ 5** *Register prejemkov gospostva Gornji Grad 1497*; NŠAL, ŠAL, Gg, A, fasc. 14.
- RLJ 6** *Register prejemkov gospostva Gornji Grad 1498 in 1499*; NŠAL, ŠAL, Gg, A, fasc. 14.
- RLJ 7** *Register izdatkov gospostva Gornji Grad 1506 (?)*; NŠAL, ŠAL, Gg, A, fasc. 14.
- RLJ 8** *Skupni obračuni gospostva Gornji Grad 1498, 1499, 1500 in 1501*; NŠAL, ŠAL, Gg, A, fasc. 20.

- RLJ 9** *Urbar župnije s. Pankracija v Slovenjgradcu 1452 z obračunom 1455*; NŠAL, ŠAL, Spisi, fasc. 28/1/2; Obj. obračuna: Arnold Luschin, Das Fürstbischöfliche Archiv zu Laibach, BKStGQ 5/1868, str. 86–95.
- RLJ 10** *Registri Marijine bratovščine v cerkvi Sv. Radegunde v Slovenjgradcu 1488, 1490, 1494*; NŠAL, ŠAL, Spisi, fasc. 28/1/7.
- RLJ 11** *Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489–1518*; NŠAL, KAL, fasc. 92, št. 11; Obj.: Božo Otorepec, GZL VIII, Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489–1518, Ljubljana 1963.
- RMI 1** *Računska knjiga celjskih mestnih sodnikov 1457–1513*; StLA, Cilli, fasc. 1, št. 4.
- RMI 2** *Mariborski davčni registri in obračuni 1452–1531*; StLA, Marburg, fasc. 7, št. 42–44; Obj.: Jože Mlinarič, GZM XVII, Davčni registri in obračunske knjige 1452–1593, Maribor 1991.

3. Terminologija. Dejstvo, da v domači zgodovinski literaturi srednjeveški finančni viri še niso bili deležni sistematične obravnave, mi daje povod, da se dotaknem nekaterih terminoloških vprašanj. Pri tem ne gre za kakšno obsežnejše poseganje v jezik, konstruiranje novih izrazov ipd., ampak zgolj za prilagajanje strokovnega izrazja različnih strok in fiksiranje pomenov nekaterih dvoumnih pojmov, v kolikor je to nujno za jasno izražanje in boljše razumevanje napisanega. Kar se tiče usklajevanja, gre tu predvsem za dve stroki; na eni strani *diplomatično*, ki ima za predmet svojega raziskovanja (pretežno) srednjeveške pisane vire in na drugi moderno *knjigovodstvo*, ki dokumentira tekoče poslovanje pravnih oseb. Usklajevanje je potrebno zaradi specifičnosti obravnavanih virov. Današnja knjigovodska terminologija ne ustreza več dokumentom na tako nizki razvojni stopnji, kot so srednjeveške računske knjige, diplomatično izrazoslovje pa se je razvilo predvsem na podlagi listin in je za obravnavane vire v podrobnostih precej pomanjkljivo. Poleg tega je treba ovrednotiti in po potrebi zamenjati nekatere že uveljavljene izraze, ki so se v domačem zgodovinsko-pisju pojavili priložnostno, običajno s prevajanjem iz drugih jezikov (predvsem nemščine).

Kot splošna oznaka za vse srednjeveške (in novoveške) finančne dokumente se je v slovenski historiografiji uveljavil pojem "računska knjiga". Izraz je dobesedni prevod nemškega *Rechnungsbuch*, kar v prvi vrsti pomeni knjigo (tekočih) računov, pretežno pa se uporablja v množini za bolj ali manj kontinuirano večletno serijo tovrstnih knjig. V svojem ožjem pomenu se izraz nanaša na različne vrste knjig, ki jih pozna sistem dvojnega knjigovodstva (dnevnik, glavna knjiga, itd.), v širšem pomenu pa predstavlja krovni pojem za vse knjige s finančno-računsko vsebino. V tem primeru zajema tudi t. i. "obračunske knjige" (*Abrechnungsbücher*), ki vsebujejo zgolj periodične obračune. Ti so bili v večini primerov edini ohranjeni produkt srednjeveškega, če izvezemo trgovsko, večinoma enostavnega knjigovodstva. Obračuni pa so lahko nastajali tudi posamično, v obliki tankih sešitkov ali zvezkov; v tem primeru je nesmiselno govoriti o knjigah, še manj pa, kadar imamo v mislih konkreten obračun v računski knjigi. V tem primeru je uporaba tega termina celo zavajajoča.¹²

¹² Prim. Pavle BLAZNIK, *Urbarji freisinške škofije*, Viri za zgodovino Slovencev 4, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Ljubljana: SAZU, 1963, str. 20.

Gledano s stališča diplomatike je obračun sestavljen iz *protokola* in *konteksta* (redkeje tudi *eshatokola*). Delitev je bila prevzeta iz listinskega besednjaka. Ta podobnost, ki se v grobem kaže med dvema tipoma virov s povsem različno pravno vlogo pa je zgolj odsev navad v tedanji pisarniški praksi; pri nadaljnjem razčlenjevanju nas listinska terminologija namreč pusti na cedilu. Protokol je povsem nasprotno kot pri listinah izvleček s *karakterističnimi podatki*, ki so nekakšni elementi identifikacije. Tudi kontekst ni sestavljen iz različnih formul kot pri listini, ampak se deli na tri osnovne dele; na *popis prejemkov*, *popis izdatkov* in *bilanco* oz. *zaključek*. Pojma prejemkov (*percepta*, *innemen*, *einnemen*) in izdatkov (*exposita*, *expedita*, *defalcationes*, *awsgaben*), se z majhnimi odstopanji skladata z današnjim pojmovanjem blagajniškega poslovanja; načeloma namreč predstavljata dejanske spremembe v blagajni, kadar gre za denarni, oziroma v kašči, če gre za naradni promet. Odstopanje obstaja v tem, da prejemki, navedeni v obračunih dostikrat (npr. pri vseh urbarialnih uradih) niso dejanski, ampak predvideni, torej fiksirana vsota podložniških obveznosti, ne glede na realizacijo. Kot protiutež temu vključujejo izdatki poleg dejanskih izplačil tudi odstopanja od te fiksirane vsote, t. i. *primanjkljaj* ali *izgubo* (*abgang*). Pri takem načinu knjiženja sta lahko vsoti prejemkov in izdatkov večji od dejanskih, a se presežka pri bilanciranju izničita. *Bilanca* ali *zaključek obračuna* pomeni prikaz razlike med prihodki in izdatki, torej ugotavljanje salda, ki je izražen kot dolg ene ali druge stranke.

Popisa prihodkov in izdatkov tvorijo posamezne *vknjižbe*, vodene po različnih *rubrikah*, katerih vsebina ustreza nekako knjigovodskima pojmom *konta* oz. *postavke*. Konto je namreč skupek vseh vknjižb, ki se tičejo določenega področja ali predmeta poslovanja, sumarno izraženo stanje nekega konta v določenem trenutku, vnešeno v knjigovodsko bilanco pa predstavlja postavko. Bistvena razlika obstaja v tem, da so rubrike srednjeveških obračunov skoraj izključno oblikovane ločeno za prihodke oz. izdatke, medtem ko sodobni konti oz. postavke združujejo pozitivno in negativno poslovanje posameznega področja.

4. Tipologija. Glede na vsebino delimo računske knjige v več tipov, ki predstavljajo različne faze knjigovodskega procesa. Najbolj pogost tip srednjeveške finančne dokumentacije, ki ga danes srečujemo v arhivih je obračun. To pa še zdaleč ne pomeni, da so se srednjeveške pisarne pretežno omejevale na tovrstno dokumentiranje svojega poslovanja. Stanje ohranjenosti je le posledica dejstva, da je po izgotovitvi obračuna, ta je predstavljal periodično poročilo o poslovanju, večina druge dokumentacije, nastale v obračunski periodi, ostala brez praktične vrednosti. To je tudi vzrok, da razmeroma slabo poznamo razne vrste predlog, ki so jih v vsaki pisarni vodili nekoliko po svoje.

a) Prvo stopnjo v knjigovodskem procesu predstavljajo *registri prejemkov in izdatkov*. Njihova vsebina in načini vodenja so se od pisarne do pisarne močno razlikovali. Najpreprostejši tip je bil kronološko urejeni register. Vanj so brez razlike vpisovali vse izdatke oziroma prejeme v kronološkem zaporedju. Vknjižbe so običajno datirane (RLJ 2, 7), ni pa nujno (RLJ 5). Lahko so jih vodili vsakodnevno, lahko pa tudi v krajših intervalih, morda po spominu ali na podlagi zapisov na lističih. V tem primeru so datirani le nekateri vpisi, nekoliko pa je lahko porušen tudi kronološki red (RFR 12, 13). Navadno je vpise omejevala obračunska doba, ponekod pa so lahko registri pokrivali krajša, nekajmesečna obdobja (RFR 12, 13). Razen časovne so možne še drugačne ureditve; register prejemkov gornjegrajskega oskrbnika iz let 1498–1499 (RLJ 6) je npr. urejen tematsko in znotraj tega po uradih, freisinški kaščarjevi registri iz približno istega obdobja (RFR 12, 13) pa so sestavljeni iz kronološkega popisa predvsem izrednih izdatkov, seznama oddanega žita v kaščo (prejemki !), urejenega po uradih, popisa izgub, itd.

b) Ti registri so se kot ena od predlog¹³ uporabljali pri izdelavi *periodičnega obračuna*, ki je predstavljal izkaz poslovanja nekega urada v določenem obračunskem obdobju. Zanj sta značilni trodelna zgradba: prejemki – izdatki – bilanca (s saldom, ki se je prenesel v naslednje obračunsko obdobje) in shematska ureditev po tematskih postavkah. V teh bistvenih elementih med izdelki posameznih pisarn praktično ni razlik. Vsekakor se je moralo poslovanje obračunavati redno, običajno enkrat na leto. Ponekod je obračunsko obdobje trajalo tudi dlje, dve ali tri leta, medtem ko so nekateri dvorni uradniki v državni upravi polagali svoje obračune v nekajmesečnih intervalih.¹⁴

c) Na *sumarne večletne obračune* naletimo bolj poredko; z obravnavanega območja poznam le tri primerke; dva za freisinško loško gospostvo in enega za kranjski deželno-knežji urad Vivodino. Za razliko od običajnih obračunov so vse postavke navedene sumarno in navadno zelo pregledno. Najverjetneje niso sodili med redno dokumentacijo, ampak so jih sestavljali na izrecno zahtevo nadrejenih organov ob različnih izjemnih priložnostih.¹⁵ Kot taki so lahko predstavljali dopolnilo redni dokumentaciji (RFR 11, 21) ali pa morda nadomeščali več izostalih zaporednih letnih obračunov (RDK 3).

d) *Knjige dolžnikov* so predstavljale osnovo za izterjavo neporavnanih dajatev. Zaenkrat ne poznam primera, da bi tako knjigo vodili skozi daljše obdobje (nekaj desetletij) in sproti beležili nove dolgove, stare pa nemara črtali, kot je bilo običajno pri trgovcih.¹⁶ Edini primerek iz loškega gospostva (RFR 15) je nastal v izjemnih razmerah, ko je nelikvidnost podložnikov dosegla alarmantne razsežnosti. Seznam so sestavili naenkrat za več let nazaj na podlagi starih registrov.

e) Ponekod so, namesto da bi vodili več različnih knjig, vse poslovanje zapisovali v eno. Te t. i. *večnamenske poslovne knjige* so bile v srednjem veku dokaj pogost pojav.¹⁷ Pri nas so se tega sistema posluževali pri stolnem kapitlju ljubljanske škofije (RLJ 1), pa tudi v različnih bratovščinah (RLJ 10, 11); glede na njihov omejen obseg poslovanja povsem razumljivo. V teh knjigah najdemo vse prej omenjene tipe, poleg tega pa še kakšen urbar, statut ustanove, in podobno.

f) Na tem mestu bi rad omenil še nekaj virov, ki jih sicer ne moremo označiti kot računске knjige, so pa z njimi v najtesnejši povezavi. Gre predvsem za dva tipa listin; *pobotnice* in *računska pisma*. Oskrbniki uradov so pri vsakem izplačilu po nalogu svojega gospoda od sla, ki je denar prevzel, zahtevali pobotnico, to je pisno potrdilo o prejeti vsoti. Te pobotnice (*literae, brief, quitung*) so predstavljale tako predlogo pri sestavljanju, kot tudi dokazilo pri polaganju obračuna. Oskrbnik jih je moral skupaj z obračunom oddati svojemu predpostavljjenemu.¹⁸ Računsko pismo (*ratio finalis, raitbrief*) se je imenovala listina, izstavljena po

¹³ Običajno so pokrivali le določen segment poslovanja; nekateri podatki so se črpali iz drugih predlog, kot so pobotnice, priročni urbarji, itd., prim. spodaj, str. 215.

¹⁴ Rolf KÖHN, Die Auszahlungen des Kammermeisters Georg von Welsberg für 1399–1400. Zur Finanzverwaltung in den österreichischen Vorlanden unter Herzog Leopold IV., Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 140 (1992), str. 83.

¹⁵ Šestletni obračun za deželnoknežji urad Vivodino je denimo izvedel kranjski vicedom Jurij Raynner *auf geschefft des r. k. etc. meins allgerenedigisten herrn vnd nach beuelhen heren Krystoffen von Mörsperg*. RDK 8, fol. 18; prim. spodaj, str. 188 in pril. 7.

¹⁶ Npr. VILFAN, Trgovski knjigi (kot v op. 10), str. 166.

¹⁷ BRANDT, Vorbemerkungen (kot v op. 5), str. 434; Hans PATZE, Neue Typen des Geschäftsschriftgutes im 14. Jahrhundert, Vorträge und Forschungen 13 (= Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert 1), Sigmaringen 1970, str. 55.

¹⁸ Christian LACKNER, Das Finanzwesen der Herzoge von Österreich in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, Unsere Heimat 63 (1992), str. 286–7; Christian LACKNER, Ein Rechnungsbuch Herzog Albrechts III. von Österreich, Edition und Textanalyse, Studien und Forschungen aus dem niederösterreichischen Institut für Landeskunde 23, Wien 1996, str. 19.

izvršenem obračunu. Gre za posebno obliko zadolžnice (*schuldbrief*), ki je izkazovala morebitni saldo in je v primeru deficita predstavljala podlago za oskrbnikove terjatve do gospoda, v nasprotnem primeru pa kontrolni element v rokah slednjega.¹⁹

Druge delitev jemlje za kriterij obseg teritorija, ki ga pokrivajo računske knjige, ali bolje rečeno nivo obračunanega urada. število različnih tipov je odvisno od tega, kako razvejan je bil upravni sistem in s kako obsežno posestjo imamo opravka. Spodnjo mejo predstavlja povsod nivo gospostva ali izjemoma urada (pri tem je mišljen urad kot del zemljiškega gospostva). To je bila najnižja upravna enota, katere predstojniki so svoje poslovanje izkazovali z obračuni; globlje finančna kontrola ni segla. Ti lokalni uradniki so bili v nekaterih primerih direktno podrejeni centralni upravi, lahko pa so bili tej strukturi dodani vmesni, regionalni organi. Tipi računskih knjig, ki jih je producirala tako organizirana uprava so naslednji:

1. centralne računske knjige
2. regionalne računske knjige
3. obračuni in druga finančna dokumentacija posameznih gospostev oz. uradov.

Ta delitev v grobem ustreza dejanskemu stanju, vendar jo je treba jemati bolj fleksibilno. Zaradi različnih načinov uprave in velikosti enako imenovanih upravnih enot je razpon v okviru ene kategorije lahko precejšen; značilno pa je tudi, da praktično noben upravni sistem ni poznal finančne dokumentacije na vseh treh omenjenih stopnjah. Problematika je v vsej razsežnosti razvidna na primeru računskih knjig različnih deželno knežjih posesti.

Christian Lackner v uvodu k svoji ediciji računske knjige avstrijskega vojvode Albrehta III. iz let 1392–1394 zastopa dvostopenjsko delitev. Na eni strani vidi računske knjige centralnega knjigovodstva, na drugi pa posamezne računske zapise lokalnih uradnikov oziroma dvornih funkcionarjev. Iz konteksta je razbrati, da mu centralni nivo predstavlja dinastični okvir vseh habsburških dednih dežel, računsko knjigo na tem nivoju pa naj bi sestavljali obračuni lokalnih uradnikov.²⁰ Že iz strukture objavljene računske knjige, ki jo razgrne na naslednjih straneh pa je videti, da to drži le deloma, saj se kot polaganci obračunov razen v (Zgornji in Spodnji) Avstriji namesto lokalnih oskrbnikov (ali ob njih) povsod pojavljajo regionalni uradniki (označuje jih z *überregionale Amtsträger*) deželnega ranga kot npr. kranjski in koroški vicedom ali štajerski deželni pisar.²¹ Neenotna upravna struktura, ki se zrcali v tej računski knjigi, je bila posledica spontane preobrazbe avstrijskih deželnih upravnih organov v centralne, ko so jim postopoma postajali podrejeni upravni organi priključenih dežel (V šestdeset let starejši centralni računski knjigi denimo še ni kranjskih in tirolskih obračunov.²²).²³ V prvotni obliki, ki jo je mogoče izluščiti iz te sheme (če odmislimo tirolske, štajerske, koroške in kranjske dodatke), je vrhnjo instanco predstavljala deželna uprava pod vodstvom hubnega mojstra (*Hubmeister*), ki je obračunavala z lokalnimi uradniki. Natanko takšno upravno strukturo kažejo nekatere mlajše računske knjige, npr. za deželno knežje urade na Kranjskem sredi 15. stoletja. V računskih knjigah, kjer se kot kontrolni organ omenja vicedom, so zbrani obračuni lokalnih uradnikov.²⁴

¹⁹ IDEM, Finanzwesen (kot v op. 18), str. 287; IDEM, Rechnungsbuch (kot v op. 18), str. 21–2.

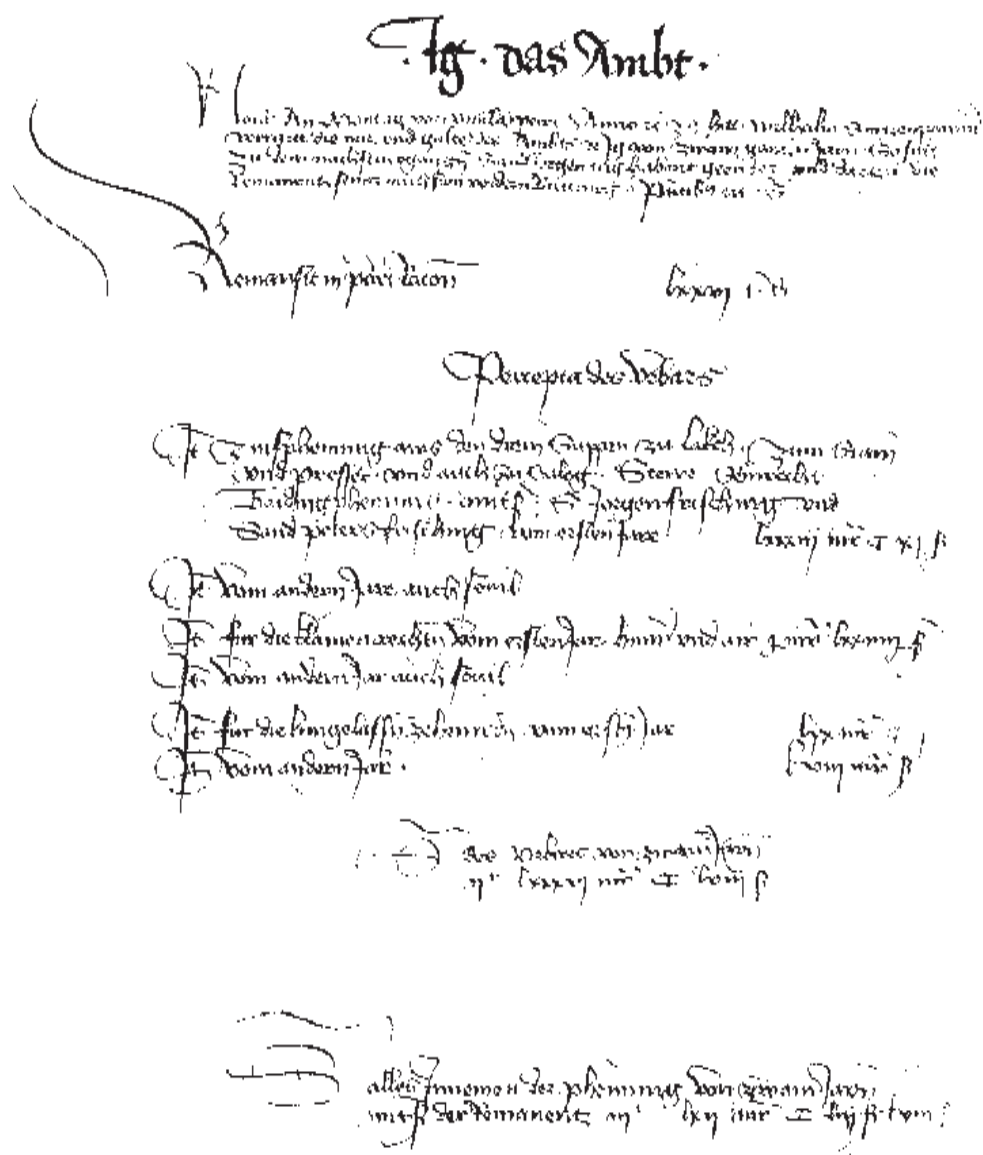
²⁰ IDEM, Rechnungsbuch (kot v op. 18), str. 9.

²¹ Ibidem, str. 16.

²² Joseph CHMEL, Zur österreichischen Finanzgeschichte in der ersten Hälfte des vierzehnten Jahrhunderts, Der österreichische Geschichtsforscher 1, Wien 1838, str. 28–49.

²³ LACKNER, Finanzwesen (kot v op. 18), str. 298; Otto BRUNNER, Das Archiv der niederösterreichischen Kammer und des Vizedoms in Österreich unter der Enns und seine Bedeutung für die Landesgeschichte, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, n. s. 29 (1944–1948), str. 146.

²⁴ RDK 6 in RDK 7.

Slika 1: Obračun deželnoknežjega urada Ig za leti 1437 in 1438, prva stran s protokolom, remanenco in urbarialnimi prihodki (Ig das ambt/ Nota an montag vor vincula Petri anno etc. 39 hat Wilhalm Snitzenpawmer/ verraitt die nutz vnd gulte, ...). Računska knjiga deželnoknežjih uradov na Kranjskem 1436–1439; AS, Vic. a., šk. 101, ex TLA, U 275/1, fol. 28.

Nekoliko drugačno strukturo navaja Walter Ziegler za Spodnjo Bavarsko v drugi polovici 15. stoletja. Tam je med centralno upravo na ravni dežele (točneje dela dežele – *Teilfürstentum*) in lokalnim nivojem obstajala tudi vmesna stopnja, t. i. urad rentnega mojstra (*Rentmeisteramt*), ki je pokrival območje posameznega okraja.²⁵ Lokalni uradniki so polagali svoje obračune rentnemu mojstru, ta pa je na podlagi njihovega in svojega poslovanja sestavil obračun za celoten okraj, ki je vseboval tudi sumarne lokalne obračune. Zagovarjal ga je pred dvorno računsko komisijo (*Hofrechnungskommission*), priložnostno sestavljeno iz dvornih uradnikov, ki je predstavljala najvišjo instanco na tem področju in tako rekoč nadomeščala neobstoječo centralno finančno upravo.²⁶ Tako organizirana uprava je torej producirala dva tipa obračunov: lokalne in okrajne; obračunavanja na deželni ravni (v tem primeru tudi centralni) na Bavarskem niso poznali.

Tristopenjska hierarhija finančne uprave in obenem dokumentacije, ki je bila na Bavarskem zaključena v okviru ene dežele oz. vsake od njenih polovic, je bila na habsburških tleh v 14. in 15. stoletju raztegnjena na celotno unijo dežel pod njihovo oblastjo. Z izjemo Tirolske, kjer se je po zaslugi izjemno napredne uprave v času goriško-tirolske oblasti razvila notranja organizacija, celo naprednejša od bavarske,²⁷ in Avstrije, kjer centralni organi nikoli niso izgubili svojih deželnih funkcij,²⁸ so regionalni nivo predstavljali vrhovni finančni uradniki dežel (oba vicedoma in deželni pisar) oziroma njihove knjige obračunov z oskrbniki deželnoknežjih gospostev, centralnega pa avstrijski hubni mojster in že omenjene centralne računske knjige.

Finančno-upravna organizacija cerkvenih knezov je v tem času običajno shajala z enostopenjsko dokumentacijo poslovanja. Obračunavanje je navadno potekalo na nivoju gospodstva. Pri tem so lahko nastajale računske knjige centralnega oz. regionalnega tipa, ali pa zgolj ločeni obračuni posameznih gospodstev. Freisinška centralna uprava je denimo obračunavala neposredno z oskrbniki gospodstev, raztresenih po različnih deželah (Bavarski, Tirolski, Spodnji Avstriji, Štajerski in Kranjski). V začetku so bili vsi ti obračuni vpisani v enotno centralno računsko knjigo (RFR 1, 2). Ko pa je kasneje pravni akt obračunavanja prešel na pooblaščen škofove odposlance in se je njegovo izvajanje preneslo na sedeže dislociranih gospodstev, je taista uprava producirala le še separatno dokumentacijo za posamezna gospodstva (RFR 3–21). Krška škofija s podobno strukturo posesti in načinom obračunavanja je vodila finančno dokumentacijo ločeno po deželah. Računske knjige z obračuni gospodstev na Koroškem oz. v Marki (Spodnja Štajerska in del Kranjske) so tako predstavljale regionalni nivo (RKR 1, 2). Edino finančna uprava ljubljanske škofije je poznala dvostopenjsko obračunavanje. Princip je bil podoben, kot so ga izvajale bavarske deželne oblasti, le da je bil tu velikostni rang za stopnjo nižji. Na najnižjem nivoju so obračunavali oskrbniki uradov, o njihovem in obenem svojem poslovanju pa je na nivoju gospodstva sestavil obračun oskrbnik in ga zagovarjal pred organi centralne uprave. Te oskrbnikove obračune s popisi sumarnih obračunov lokalnih oskrbnikov uradov bi v tem primeru lahko označili kot nekakšne "mikroregionalne računske knjige" s pridržkom, da ta mikroregija ne presega lokalnega okvira (RLJ 3, 4, 8).

²⁵ Walter ZIEGLER, Studien zum Staatshaushalt Bayerns in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Die regulären Kammereinkünfte des Herzogtums Niederbayern 1450–1500, München 1981, str. 51.

²⁶ Ibidem, str. 14, 54–55.

²⁷ Theodor MAYER, Beiträge zur Geschichte der tirolischen Finanzverwaltung im späteren Mittelalter, Forschungen und Mitteilungen zur Geschichte Tirols und Vorarlbergs 16–17 (1919–1920), str. 121, 125, 168.

²⁸ BRUNNER, Archiv der niederösterreichischen Kammer (kot v op. 23), str. 146.

II. Strukturne značilnosti obračunov

Ohranjeni srednjeveški obračuni uradov kažejo dokaj enostavno strukturo. V svoji razviti obliki, v 15. stoletju, so bili v grobem sestavljeni iz uvodnega protokola in konteksta, ki se je delil na prihodke, izdatke ter bilanco. Prihodki in izdatki so se dalje delili na posamezne, ob koncu sumirane postavke, njihova razporeditev pa je bila bolj ali manj neobvezna. Z rahlimi zunanjimi (lepotnimi) izboljšavami je ta tip obračuna urada, t. i. *Amtsrechnung* ali *Stuckrechnung*, kljub glasnemu grajanju sodobnih ekonomskih in knjigovodskih teoretikov preživel v avstrijski državni upravi vse do konca 18. stoletja.²⁹

Ko so se ob koncu 13. stoletja na dvorih posameznih velikašev pojavili prvi (danes znani) obračuni,³⁰ se je to zgodilo iz žive potrebe po čim boljšem pregledu nad delovanjem finančne uprave, ki je dobivala vedno večje razsežnosti. Vzniknili so v različnih delih Evrope bolj ali manj sočasno, zgledujoč se morda na prakso trgovcev v svojem okolju. Za obračune, ki so se uveljavili na srednjeveškem nemškem govornem območju ob koncu 13. stoletja (predvsem tirolske računske knjige) je značilno, da imajo oblikovno precej stičnih točk s sodnimi zapisniki.³¹ Za to obstajata najmanj dva praktična razloga: prvič so sodno in upravno oblast izvrševali isti organi in drugič se obračunski postopek vsaj v začetku tehnično precej spominjal na sodnega; obračunavajoči uradnik je namreč zagovarjal svoje preteklo poslovanje pred nadrejenim uradnikom ali komisijo (nekakšnim razsodniškim telesom), kar lahko v nekem smislu primerjamo s sodno obravnavo. V veliki meri se ta vez med obema vrstama virov odraža v obračunskem protokolu.

1. Protokol je navadno od sledečega besedila z nekoliko večjim razmakom ločeni odstavek, ki vsebuje vse najpomembnejše elemente identifikacije uvajanega obračuna. V jedrnatem slogu, navadno v eni povedi, navaja:

- datum (čas, včasih tudi kraj) izvršitve pravnega dejanja,
- računopolagalčevo ime in položaj,
- predmet obračunavanja (kraj (lokacija) in vrsto (tip) obračunavanega urada oziroma podrobneje navedenih predmetov),
- obračunsko obdobje,
- priče oz. člane obračunske komisije.

Vsaka pisarna je razvila svoj vzorec, ki se je običajno prenašal s starejše generacije pisarjev na mlajšo in ponekod ostajal nespremenjen skozi daljša obdobja. Pisarna krške škofije je med leti 1425–1472 uporabljala praktično isti protokol, le manjše spremembe pa je opaziti pri protokolih freisinških obračunov v letih 1395–1448 in obračunov celjskih mestnih sodnikov 1457–1501. Na drugi strani pa opažamo dokajšne razlike med protokoli različnih pisarn. Razlikujejo se tako po vsebini, t. j. izboru vsebovanih elementov, kot tudi po njihovi razvrstitvi in obliki – načinu izražanja.

²⁹ Josef Calasanz LICHTNAGEL, *Geschichte der Entwicklung des österreichischen Rechnungs- und Controlwesens*, Graz 1872, str. 13.

³⁰ Najzgodnejša ohranjena finančna dokumentacija teritorialnih oblasti izvira iz Savojsko-Piemontske grofije (ca. 1260), Tirolske (od 1288 dalje) in Bavarske (1291–1294), Otto STOLZ, *Der geschichtliche Inhalt der Rechnungsbücher der Tiroler Landesfürsten von 1288–1350*, Schlern-Schriften 175, Innsbruck 1957, str. 10.

³¹ Christoph HAIDACHER, *Die älteren Tiroler Rechnungsbücher. Analyse und Edition*, Tiroler Geschichtsquellen 33, Innsbruck 1993, str. 19. Primerjaj Kamniške sodne zapisnike iz zač. 16. stol. v: Wladimir LEVEC-ARNOLD LUSCHIN, *Ein Protokoll der Stadt Stein in Krain aus der Jahren 1502/3*, MMK 18 (1905), predvsem str. 64–6.

Za računске knjige Majnhardove Tirolsko-goriške komore s konca 13. stoletja je značilno zapisovanje obračunov v zgoščeni obliki. Posamezen vpis se je običajno nanašal na obračun nekega uradnika, ki pa je vseboval le izvlečke obračunov njemu podrejenih uradnikov v sumarni obliki (v komornikovem obračunu (pril. 1) so med drugim zajeti prejemki ljubljanskega kletarskega urada). Pri tako zgoščenem načinu protokol navadno ni bil fizično ločen od konteksta ampak se je z njim zlival. Njegova vsebina še ni bila strogo določena kot pri kasnejših detajlnih obračunih. Nepogrešljiva sta bila le datum in navedba obračunavajočega uradnika, ostali elementi pa so bili dodani po potrebi. Protokol v obračunu ljubljanskega ključarja (pril. 2) je dokaj izčrpen; poleg nujnega vsebuje tudi predmet obračunavanja (*de eo, quod dedit domino comiti Alberto de Goricia*) in celo obračunski termin (*de anno presenti, qui expirat in epyphania domini*), kar je precej redko, treba pa je poudariti, da samostojni obračuni tako nizkih uradnikov nasploh niso bili običajni.

Dokajšno neustaljenost je opaziti tudi v protokolih habsburške računске knjige iz druge četrtine 13. stoletja (1326–1338). Ti so sicer bili že deloma ločeni od konteksta – ne še povsem; v okviru protokola je običajno navedena zakupna vsota, ki nadomešča popis prihodkov³² – vsebina pa je še vedno do neke mere variirala. Poljubno je navajan ali izpuščen predvsem datum izvršitve obračuna, razlike pa nastopajo tudi v dokumentiranju obračunskega leta; v najboljšem primeru je navedena letnica, običajno pa je izraženo zgolj opisno: *anno preterito, a. precedenti, eodem a. ipd.* (v vseh treh primerih v odnosu do datuma izvršitve, pri čemer zadnja opcija ni povsem točna, saj se letnica na začetku vpisa nanaša na obračunski akt, obračunsko leto pa prevzema letnico koledarskega, v katerem se je začelo; torej prihaja navidezno do enoletnega zamika). Zanimivo je občasno navajanje precizne lokacije obračunskega akta, npr. *in domo plebani Wiennensis* (pril. 3). Novost, ki tudi ni upoštevana striktno, je navajanje prisostvujočih, ki pa so tu še povsem običajne priče, kar jasno izpričuje fraza *et aliis viris fidedignis* (pril. 3). V dobre pol stoletja mlajši računski knjigi vojvode Albrehta III. so protokoli obsežnih obračunov, ki se raztezajo čez več folijev, že jasno ločeni od konteksta, vendar je njihova oblika in vsebina še vedno dokaj neenotna. Značilno je, da so se pri različnih vrstah uradov uporabljale različne oblike protokolov; obračun vicedomskega urada (pril. 4) se je začel z *Raittung* (ali *Racio*) *von dem vicztumampt...*, obračuni večinoma zakupljenih sodišč z *Iudicium in* (npr.) *Wienna. Conductum per...* in podobno. Na povsem razvito obliko protokola naletimo v habsburških računskih knjigah šele v 15. stoletju. Protokol uvaža precizen datum izvršitve, sledi mu računopolagatelj, obračunsko obdobje z mejnima datumoma in obračunani urad. Obračun vicedomskega urada za Kranjsko za obr. leto 1421–1422 (pril. 5), ki ob koncu navaja tričlansko komisijo, pred katero je vicedom zagovarjal svoje poslovanje v preteklem obračunskem obdobju, kaže na postopen prenos funkcij na vedno bolj razvejani birokratski aparat, dejstvo samo, da so tovrstne navedbe postale del protokola, pa opozarja na vedno večje zahteve po izkazovanju odgovornosti. Tak postopek je razviden tudi iz protokolov deželno knežjih obračunov za različne urade na Kranjskem v letih 1437–1447 (pril. 6), kjer so se vsi obračuni enega leta odvijali pred isto deželno komisijo. Prav poseben primer protokola ima nekoliko mlajši šestletni obračun vivodinskega urada (pril. 7). V njem sta izrecno navedena naročnik obračunskega akta (deželni knez) in pa neposredni izdajatelj ukaza (Krištof Mörberški),³³ kar kaže verjetno na izredno zahtevo po izterjavi zanemarjene oskrbnikove dolžnosti obračuna.

³² Glej spodaj, str. 197.

³³ Christoph Mörsberg je veljal za enega vodilnih finančnih strokovnjakov cesarjevega dvornega sveta. Paul-Joachim HEINIG, Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik, Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters 17, Köln, Weimar, Wien 1997, str. 204–206).

Protokoli obračunov goriških grofov so že ob koncu 14. oz. začetku 15. stoletja vsebovali vse poglobitve identifikacijske elemente, le v nekoliko drugačnem vrstnem redu, kot je bilo to običajno za habsburško finančno dokumentacijo. Nasploh sta bili v uporabi dve različici. Ločita se glede na osebo, ki jo zapis postavlja kot nosilca obračunskega akta. V prvem primeru (pril. 8) so to člani obračunske komisije, ki so z oskrbnikom *ein gancze raytung getan habent*. Vsi tovrstni protokoli se začenjajo z uvodnim: *es ist ze merkchen daz ...*, namesto dejanskega navajanja izvršitelja obračuna pa je ponekod uporabljena nedoločna oblika *hat man gerait*.³⁴ V drugem primeru (pril. 9) je kot nosilec dejanja pojmovan sam polagatelj obračuna. Kazalni zaimek *derselb* se tu nanaša na izvleček iz protokola, ki v obliki naslova (v večje pisani knjižni minuskuli) z navedbo urada in njegovega nosilca začinja vsak obračun. Razlika med obema različicama je le slovnična oziroma stilska. Verjetno je dejansko šlo v obeh primerih za isti postopek. To, da je nekdo obračunal določen urad, pomeni obenem, da je to storil pred nekom drugim, predpostavljenim, oziroma, da je ta, drugi obračunal z njim. Morda pa je bila z izbiro enega ali drugega protokola vendarle nakazana neka razlika v postopku, ki pa je iz samih obračunov ni mogoče razbrati.

Protokol obračuna je v pisarni freisinških škofov imel dokaj ustaljeno obliko vsaj že konec 14. stoletja, medtem ko ostaja vprašanje predhodnega razvoja še povsem odprto. Objavljeni primer iz začetka 14. stoletja (pril. 10) namreč ni del običajnega obračuna v računski knjigi, ampak del kopije računskega pisma v beležnici škofa Konrada. Kot rečeno gre za zgoščeno obliko obračuna, ki pa ima presenetljivo dolg protokolarni del. Posebej preseneča zelo podrobna razčlemba obračunavajočega predmeta, ki se prepleta z navedbami različnih obračunskih obdobij (*pro anno transacto ccc xvi ... anni presentis ... usque in tempus presens*). Takšne oblike ne smemo kar avtomatično prenašati na sodobne računske knjige, ki jih protokol sicer izrecno omenja (*in libro rationum*), ohranile pa se niso. Vsekakor slabih sto let mlajši primerki kažejo nekoliko drugačno podobo (pril. 11), ki se v naslednjih petdesetih letih ni več bistveno spreminjala. Uvodni formulaciji *ratio facta est cum* sledijo ime in funkcija obračunavajočega uradnika, obr. obdobje in popolna datacija, z navedbo kraja in časa izvršitve. Ker so se vsi obračuni v računskih knjigah nanašali na zemljiška gospostva, raztresena od Bavarske do Kranjske, je navedba kraja v sklopu funkcije uradnika (*in Lack*) za identifikacijo povsem zadoščala. Navedba tipa obračunanega urada je bila tako nepotrebna in je verjetno izpadla iz protokola že v predhodni razvojni fazi. Tudi nadaljnji razvoj je potekal v smislu redukcije, in sicer je sredi 15. stoletja izpadel pomožni glagol *est*, izločen je bil tudi zadnji ostanek predmeta obračunavanja (*de perceptis et distributis*), obračunsko obdobje pa je bilo navedeno enostavneje, le s končno letnico (*de anno etc. ... qui expiravit ...*). Datacija je ostala nespremenjena. V drugi polovici 15. stoletja v nasprotju s starejšimi centralnimi računskimi knjigami naletimo le še na obračune posameznih gospostev. Zaradi zahtev po večji izčrpnosti in preglednosti so obračuni postajali vedno obsežnejši (med leti 1493–1496 so loški obračuni obsegali že približno 15 folijev; 1438–1441 okoli 6, 1396–1401 pa le okoli 4), ob vedno hitrejšem naraščanju količine raznovrstnih aktov pa je postala ločena hramba dokumentov za posamezna gospostva nujna. Spremenil se je tudi sam postopek obračunavanja; med tem ko je prej računska knjiga potovala skupaj s pisarno v škofovem spremstvu in so se računi polagali v vsakokratni škofovi rezidenci, so mu sedaj že izgotovljen obračun po komisarijih pošiljali v odobritev.³⁵ Lepim, v pergament

³⁴ Npr. Obračun za Spodnji Kras, RDK 4, fol. 16, objava v Milko Kos, Urbarji Slovenskega primorja 2, Viri za zgodovino Slovencev 3, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3, Ljubljana: SAZU, 1954, str. 130–1.

³⁵ Pavle BLAZNIK, Sikstova Pisma, tipkopis pripravljen za objavo, nedokončan, gotova transkripcija (deloma v izviru), register in nekaj uvodnih besed, Rokopisna zapuščina dr. Pavleta Blaznika, Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota Škofja Loka, str. 17; Franc Kos, Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja, Ljubljana 1894, str. 100–2.

vezanim računskim kodeksom se je čas vsaj v Fresingu iztekel, s tem pa je bila dana možnost nadaljnji redukciji protokola. Letnim obračunom, razvrščenim v serije, je zadostovala navedba kraja urada in obračunskega leta, datum in ime uradnika sta bila opuščena skupaj z obračunskim "obredom" (pril. 12–14). Pač pa je (ponovno) postal aktualen tip urada, saj so sodišča z mitnino sedaj obračunavali ločeno sodniki sami (pril. 12), medtem ko so bila prej obračunana v sklopu matičnega urada.³⁶ Uvodna formulacija se pomensko ni bistveno spremenila, latinski *racio facta* je zamenjal nemški *vermerkt die raitung*. Izjemoma naletimo v obračunu za leto 1493 na eshatokol (pril. 15). Sestavljata ga precizna datacija in popis vseh, ki so pravnemu aktu prisostvovali (vključno s polagateljem obračuna). Očitno gre za poskus zapolnjevanja vrzeli, nastale z okleščanjem protokola, ki pa ni prešel v ustaljeno rabo.

Največjo ustaljenost pri pisanju obračunskih protokolov lahko ugotovimo za pisarno krških škofov. V petdesetih letih, iz katerih so ohranjeni obračuni za urade na Spodnjem Štajerskem in Dolenjskem, se obrazec protokola ni niti malo spremenil. Kljub temu, da so že konteksti prvih znanih obračunov iz dvajsetih let 15. stoletja pisani v nemščini, je protokol vseskozi ohranil latinsko obliko (pril. 16). Obrazec se vsebinsko od sodobnega freisinškega prav nič ne loči, stilsko pa ga zaznamuje varčno in elegantno izražanje v genitivu. Zanimiva je tudi formulacija *audite sunt rationes*, tokrat postavljena za datacijo, ki jasno kaže na način izvajanja obračunskega "obreda"; uradnik je moral svoje poslovanje ustno zagovarjati.

Od finančne dokumentacije tretjega med velikimi cerkvenimi posestniki na slovenskih tleh, briksenške škofije, se je ohranilo bore malo – vsega en obračun blejske otoške proštije. Pri tem ne gre za kako sistematično vodeno računsko knjigo ampak zgolj za priložnostni zapis, ohranjen v prepisu skupaj z urbarjem za isto posest iz leta 1431.³⁷ Sam obračun nima uvodnega protokola, objavljeni pasus (pril. 17) je del prepisa računskega pisma na zadnji strani. Protokol vsebuje vse bistvene dele, vendar je identičnost s protokoli eventualnih računskih knjig malo verjetna.

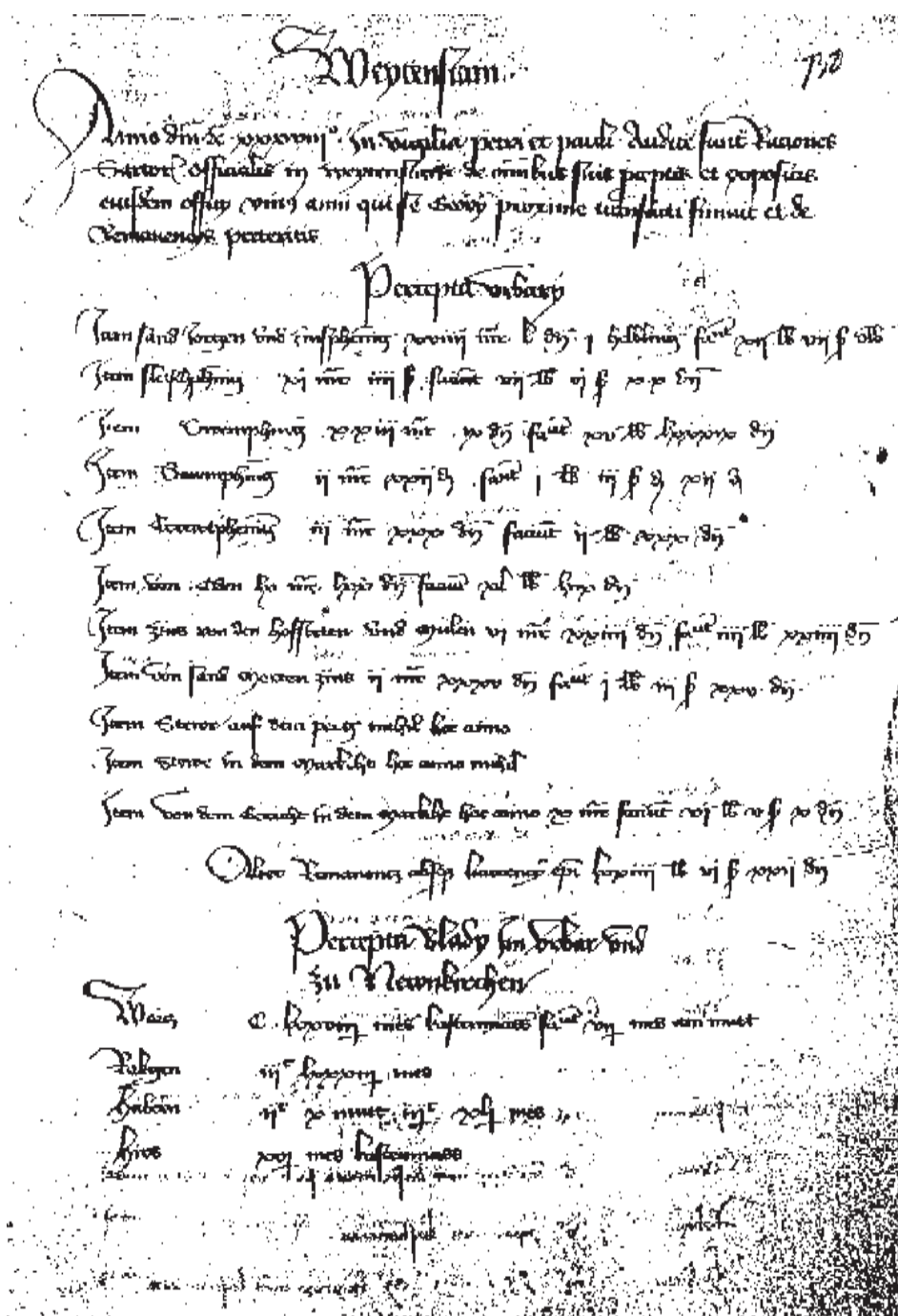
Medtem ko lahko za večino pisarn cerkvenih knezov ugotavljamo precejšnjo ustaljenost, je pomanjkanje tradicije pri računskih virih šele 1461. leta ustanovljene ljubljanske škofije več kot očitna. Obračuni gornjegrajskega gospostva s konca 15. stoletja na prvi pogled kažejo dokaj neurejeno podobo, čeprav gre v resnici za samosvoj, a razvejan sistem finančne dokumentacije, od katere so žal ohranjeni le drobci.³⁸ Računska knjiga (*gesamtrechnungen*) je bila sestavljena iz oskrbnikovega obračuna, ki je vključeval sumarne obračune podrejenih uradnikov (oskrbnikov uradov, na katere je bilo razdeljeno gospostvo). Ti sumarni obračuni so bili običajno postavljeni pred ostale oskrbnikove rubrike, tako da obračun pravega protokola večinoma sploh ni imel. Izjema je obračun oskrbnika Andreja Harerja iz leta 1496, kjer je vrstni red (sodeč po statistiki ohranjenih virov!) obrnjen na glavo (pril. 18). Protokoli sumarnih obračunov so bili zelo zgoščeni, navedbe se omejujejo na uradnika, urad in obračunska leta (pril. 19). Ostale podatke, ki so bili skupni vsem obračunom (podrobna omejitev obračunskega obdobja, datum izvršitve, obračunska komisija) je bilo mogoče najti na drugem mestu, npr. v nekakšnem skupnem zaključnem protokolu, združenem z bilanco (kontekstualni element!), na koncu knjige (pril. 20)³⁹ ali pa v kasneje pripisanem pisarniškem zaznamku z izrazito protokolarno obliko in vsebino (pril. 21). V ločenih knji-

³⁶ Glej spodaj, str. 207.

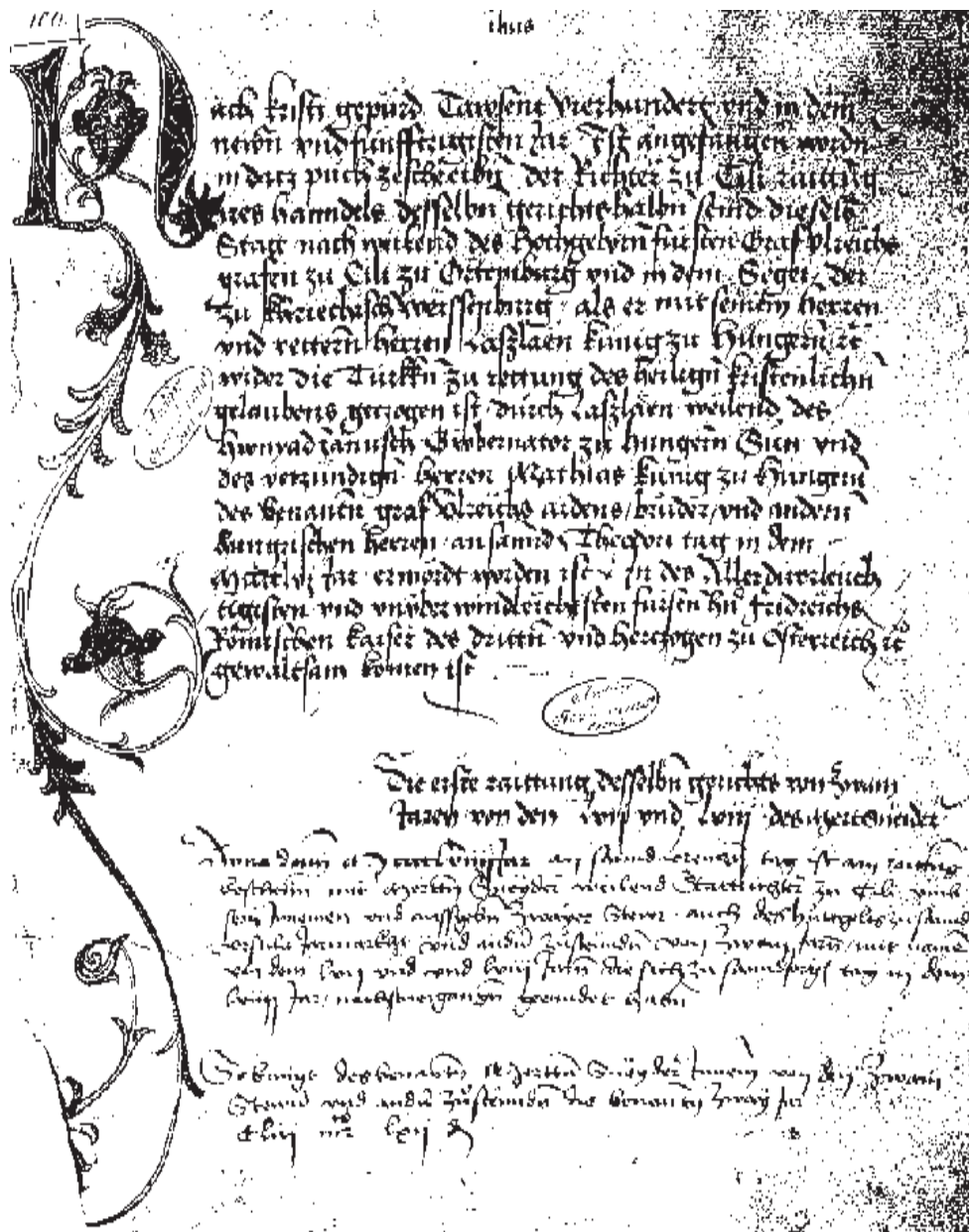
³⁷ Glej Milko Kos, Transkripcija briksenških urbarjev za blejsko gospostvo, tipkopis pripravljen za objavo, ZIMK, ZRC SAZU, uvod, str. 3.

³⁸ Glej spodaj, str. 208.

³⁹ Bilanci je bila lahko dodana tudi le datacija, RLJ 3, pag. 30.

Slika 2: Obračun krškega urada Vitanje za leto 1437, prva stran s protokolom ter denarnimi in delom naturalnih prihodkov (Weytenstain/ Anno domini etc. xxxviii^o in vigilia Petri et Pauli audite sunt rationes/ Sartoris officialis, ...). Računska knjiga krških uradov v "Marki" 1425–1437; ADG, HS 106.

Slika 3: Računska knjiga celjskih mestnih sodnikov 1457–1513, prva stran z uvodnim pojasnilom o uvedbi računske knjige po smrti Ulrika II. Celjskega in prevzemu oblasti cesarja Friderika ter prihodki obračuna za leti 1457 in 1458 (Jesus/ Nach Kristi gepürd-tawsent vierhundert vnd in dem/ newen vnd fünffzigisten jar ist angefangen worden/ in dicz puch ze schreibern der richter zu Cilli raittung, ...). StLA, Cilli, fasc. 1, št. 4, fol. 1.

gah prejemkov in izdatkov, ki so jih vodili posamezni uradniki različnih rangov, najdemo posamezne protokolarne elemente (predmetne, krajevne in časovne oznake) v obliki naslovov – *Decime seruientes pecuniam anno domini etc.* in pod tem mdr. *Decima in Porebri...*⁴⁰ ali *Am suntag ante Mathei*, ki uvaja popis dnevnih izdatkov.⁴¹ Pri računovodstvu ljubljanskega stolnega kapitlja imamo spet opraviti z zgoščenimi oblikami obračunov, ki so bili skupaj z izdatki, prejemki, dolгови, popisi posesti, itd. zapisovani v univerzalno finančno knjigo. Ti obračuni imajo obliko sicer okrnjene, vendar običajno s pečati overovljene listine.⁴² Njihov kontekst je obdan s protokolom, ki precizno navaja nazive in obračunske termine ter podrobno razčlenjuje predmet obračunavanja (pril. 22), in eshatokolom z datacijo in pričami (pril. 23). Zanimivo je, da podobno obliko protokola najdemo tudi pri obračunu slovenjegraške župnije (pril. 24), ki izvira še iz obdobja pred ustanovitvijo ljubljanske škofije. Presenetljivo je tudi ta, sicer edini ohranjeni za omenjeno župnijo, vpisan v nekakšen večnamenski urbar. Sumarni podatki o bilanci so prav tako opremljeni z uvodnim in zaključnim protokolom, ki pa sta nekoliko enostavnejša kot v kasnejših kapiteljskih obračunih. V uvodu so navedeni le osnovni podatki (predmet obračunavanja, računopolagatelj, izvršitelj in leto obračuna), ob koncu pa je podana datacija. Prav tako ni zaslediti nobenih elementov overovitve. Podobnosti med obema primeroma gotovo niso naključne in morda kažejo na neko splošno razširjeno knjigovodsko prakso župnij (morda v okviru oglejskega patriarhata?), ki jo je prevzela in izpopolnila finančna administracija ljubljanskega kapitlja; ne smemo namreč pozabiti, da je glavnino kapiteljske posesti predstavljalo šest inkorporiranih župnij, od katerih je pet predhodno pripadalo Ogleju.⁴³

Prvi ohranjeni obračuni celjskih mestnih sodnikov izvirajo iz časa, ko je mesto prišlo pod habsburško oblast. Leta 1459 so jih začeli vpisovati v novo računsko knjigo, ki je ostala v uporabi dobrih petdeset let. Protokol (pril. 25) je vse do konca 15. stoletja ohranil skoraj nespremenjeno podobo. Dataciji sledi fraza *ist ain raittung beschehen mit*, nato pa po vrsti podatki o vsakokratnem sodniku, predmetu obračunavanja in obračunskem obdobju. Predmetne oznake obračunanih področij sodnikovega delovanja so občasno nekoliko variirale; poleg mestnega davka so ostale postavke nekajkrat izrecno navedene, sicer pa zajete s skupno oznako *ander zustennd* (ostale pritikline), ki so se od leta 1481 dalje označevale kot *niderlegung*. Medtem ko sam protokol kaže precejšno stabilnost, pa je kontinuiran razvoj opaziti nekje drugje – pri protokolarnem izvlečku, ki v obliki naslova stoji na začetku vsakega obračuna. Le-ta je bil, pisan v odebeljeni knjižni minuskuli, sprva namenjen zgolj boljši preglednosti knjige. S postopnim dodajanjem vedno novih elementov protokola (pril. 26, debelejši tisk) pa je njegov obseg postajal vedno večji, tako da sta v določenem trenutku obračun uvajala dva skoraj identična zapisa. Zato so po letu 1506 stari protokol opustili, njegovo vlogo pa je prevzel kaligrafsko pisani izvleček.

Na nekoliko drugačno knjigovodsko prakso v približno istem času naletimo v Mariboru. Tamkajšnje (davčne) knjige so sodnikom služile predvsem za vpisovanje poravnanih in zaostalih obveznosti meščanov, včasih pa je vanje zašel tudi kak obračun, ki ga je sodnik, kot kaže, polagal le ob koncu svojega večletnega mandata. Protokol, povsem drugačen od

⁴⁰ RLJ 6, fol. 7.

⁴¹ RLJ 7, pag. 2.

⁴² Listinski elementi se običajno omejujejo na dispozicij, datacij, seznam prič in koroboracij (prim. RLJ 1, fol. 80, pag. 115, 120, 155, 177), v zadnjem primeru izjemoma na samem začetku tudi publikacij (*Notandum quod, ...*).

⁴³ Lilijana ŽNIDARŠIČ GOLEC, Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila, *Acta ecclesiastica Sloveniae* 22, Ljubljana 2000, str. 37–41, 50–1.

vzorca, ki smo ga vajeni (pril. 27), zgolj naznanja zapis pravnega dejanja in pri tem poudarja dolžnost, izvirajočo iz podeljene službe. Pisan je v prvi osebi s strani mestnega sodnika in pojasnjuje dvoje: da je namreč dolžan položiti obračun svétnikom ter mestni občini in to za ves čas svojega službovanja, od dne, ko so ga le-ti postavili na omenjeni položaj. Tisto, kar bi pričakovali v uvodu, najdemo na koncu, v eshatokolu (pril. 28). Ta vsebuje vse bistvene identifikacijske elemente: obračunsko komisijo, polagatelja, podrobno razčlenjen predmet obračunavanja in datacijo. Nosilec dejanja tu ni več sodnik, ampak tisti, na katere se v uvodu obrača – svétniki, nekaj predstavnikov mestne občine in, kar je najzanimivejše, novi sodnik. Polaganje obračuna se je torej izvajalo po preteku sodnikovega mandata, ali pa je bilo morda celo združeno z umestitvenim aktom. Vsekakor je bil obračun zadnje dejanje starega in obenem prvo novoizvoljenega mestnega sodnika.

2. Kontekst vsebinsko sestavljajo štirje osnovni deli, v običajnem vrstnem redu: remanenca (ostanek), prihodki, izdatki in bilanca. Pri prvem, ki ni nujno samostojna rubrika, gre navadno za kratko, enovrstično navedbo bilančnega izzida (salda) iz preteklega obračunskega obdobja. Predstavljala je začetno stanje obračuna in morda tudi dejansko tisto zalogo, iz katere je lahko črpal oskrbnik, dokler se niso v blagajno in kaščo začela stekati nova sredstva. Naj poudarim, da se je kot remanenca knjižil izključno pozitivni saldo in nikakor eventualni primanjkljaj; tega so povsem nevpadljivo zapisovali med izdatke. Deloma so na to vplivali čisto praktični razlogi. Negativni znesek (= izdatki!) bi tik pred prihodkovnim delom prejkone vnašal zmedo. Kako jasno je bilo razumevanje remanence kot pozitivnega ostanka, kažejo številni obračuni, ki to rubriko enostavno izpuščajo in zadevni znesek preprosto vključujejo v rubriko denarnih prihodkov (kot prvo vknjižbo). Ponekod so tudi naturalne ostankе vnašali v remanenčno rubriko, ki je v tem primeru predstavljala celoten popis zalog, s katerimi je gospodstvo stopilo v novo poslovno leto. Lep primer za to so freisinški obračuni 1437–1450 (RFR 2). V primeru separatnih naturalnih “miniobračunov”⁴⁴ je vsak od njih na prvem mestu med prihodki vseboval remanenčno vknjižbo.

Popisi prihodkov v obračunih so običajno razdeljeni v več rubrik (postavk). Njihovo število in vsebina sta odvisna od dejavnosti, ki jih je gospodstvo ali urad opravljal(o), pa tudi od načina uprave. Pri strogo urbarialnih uradih, ki so bili praviloma oddani oskrbniku “proti obračunu” (*gegen Verrechnung, pflegweise, zu treuen hannden*), se njihovo število običajno omejuje na eno postavko dajatev v denarju (*percepta der (czins)phenning, innemen phenning des vrbars*, itd.) in nekaj postavk za različne naturalne dajatve (različne vrsta žita, vino, redkeje kostanj, bob ipd.). Občasno se omenja mala pravda (*percepta der kleinen rechten*), ki je včasih zajeta tudi med *alia percepta* oz. *ander innemen*. Ta rubrika je bila običajno namenjena za različne neurbarialne prihodke (odvetščina, v zakup oddani objekti, ali desetine), pri uradih, ki so zajemali tudi deželno ali mestno sodišča, pa predvsem za davek, mitnine, sodne globe in podobno. Vsako od teh postavk je tvorilo več ob koncu sumiranih vknjižb. Navadno (če gre za urbarialne prejemke) te postavke navajajo predpisane oz. pričakovane zneske in količine. Rubrike so torej imele ustaljeno obliko in stalno vsebino, ki so jo običajno prepisovali iz enega v naslednji obračun. Vse spremembe in odstopanja so beležili med izdatke. Dejanske prihodke prinašajo predvsem postavke, ki se nanašajo na poslovanje sodišč, točneje na mitnino in globe. Precej enostavneje je bilo navajanje prihodkov pri uradih, ki so bili oddani v zakup (deželna in mestna sodišča). V tem primeru tvorijo prihodki eno samo rubriko (*percepta des bestannds*), ki navaja višino zakupa.

⁴⁴ Glej spodaj str. 196.

Podobno kot prihodki so v obračunih urabarijalnih uradov tudi izdatki razdeljeni v več rubrik denarnih in naturalnih postavk. Med tem ko so naturalne postavke urejene po vrstah pridelkov, se denarne običajno delijo na redne – *gewondlich*, *ordentlich awsgaben* (plače oskrbnika in grajske posadke, vsakoletni nakup vina itd.) in izredne – *alia exposita*, *außerordentlich awsgaben*, kamor so uvrščeni vsi ostali izdatki. Pogosto je razčlemba še podrobnejša. Posebne postavke tvorijo npr.: denar, izdan na pobotnice – *exposita auf brief, per literas*; izgube zaradi opustelosti zemljišča – *abgang*; odpis dajatev zaradi slabe letine, opustošenj itd. – *hengnus*; izdatki za gradbena dela – *exposita auf paw*; potni stroški – *zerung* in plačila za sle – *potenlon*.

Ob koncu vsakega obračuna je prikazana razlika med prihodki in izdatki oziroma bilanca. Prikazana je v obliki dolžniško-upniškega odnosa med lastnikom urada in njegovim oskrbnikom. V primeru, da so prihodki presegali izdatke (slednji so se krili iz prvih), je bila bilanca pozitivna. To je tedanja knjigovodska stroka pojmovala kot dolg oskrbnika (*officialis*, *amptman*) svojemu gospodu, lastniku (*domino*, *herren*). Oskrbnik je kot lastnikov namestnik pobral prihodke urada, in česar ni porabil v tekočem poslovanju, je bil dolžan izročiti svojemu gospodu. Kadar pa so izdatki presegli prihodke, je bila bilanca negativna. Oskrbnik je moral nepokriti del izdatkov teoretično zalagati iz lastnega žepa, torej mu je bil dolžan lastnik urada ta kredit povrniti. Ta negativni ali pozitivni ostanek se je običajno prenesel v naslednje obračunsko obdobje. Oskrbnikov dolg je bil v prihodnjem obračunu knjižen med prihodki, gospodov dolg oskrbniku pa med izdatki.⁴⁵ V širši sklop bilanciranja je spadalo tudi sprotno sumiranje. V prvih obračunih so se delni seštevki lahko nahajali že med tekstom, povsem neobvezno, za nekaj sorodnih postavk, sicer pa so vse sumarne navedbe sledile na koncu, v sklopu bilance. Kasneje je bilo skladno s strukturo tudi sumiranje urejeno hierarhično od najnižjih skupin dalje. Običajno so bili sumarni zneski zapisani za zadnjo postavko rubrike, oziroma za zadnjim seštevkom v skupini rubrik, kadar je šlo za t. i. *summam summarum*. Detajlnejši obračuni s konca 15. stoletja so poleg tega poznali tudi sumiranje po straneh (znesek se je nahajal na dnu vsake strani). Teoretično se je sumiranje izvedlo v toliko stopnjah, kolikor je bilo potrebnih, da je na koncu ostal le po en znesek za vsako od valut (denar, različne vrste žita, ...); praktično so običajno zadoščale dve do tri. Vsi ti parcialni seštevki, ki so bili dejansko predpriprava za končno bilanco, so obenem povečali preglednost obračuna in olajšali morebitno kasnejše preverjanje.

Ob strogo računskemu delu besedila naletimo včasih tudi na različne dodatke, ki so v bolj ali manj tesni zvezi z obračunom. Ena od vrst teh dodatkov, značilna za zbirne računske knjige (centralne, regionalne), so podatki o medsebojnih razmerjih lokalnih žitnih mer. Običajno so navedeni ob koncu naturalnih prihodkov v obliki vrstičnega ali odstavčnega vpisa, ki ga od ostalih vknjižb loči uvodni *nota*. Tovrstne opombe so bile spričo kaotičnih razmer v srednjeveškem merstvu zelo praktičen a žal ne povsod obvezen sestavni del obračunov. Med tem ko deželno knežje računske knjige za Kranjsko redno navajajo pretvorbe lokalnih mer v ljubljansko (deželno), kaj podobnega zaman iščemo pri freisinških ali krških računskih knjigah. Danes so podatki nepogrešljivi pri rekonstrukciji starih merskih sistemov. Drug zanimiv tip so različni inventarji. Obstajajo indici, ki kažejo na prvotno skupni izvor obračunov in inventarjev. Redovni statuti države Nemškega viteškega reda so namreč predpisovali, da mora vsak oskrbnik ob zaključku svojega službovanja v nekem uradu izgotoviti primopredajni protokol o "živem" in "mrtvem" hišnem inventarju, gotovinskem stanju ter neplačanih terjatvah.⁴⁶ Mišljenje, da ti dve vrsti zapisov sodita skupaj, je bilo

⁴⁵ Npr. Obračun za Pazinsko grofijo 1438–1439, RDK 6, fol. 22'.

⁴⁶ PATZE, Geschäftsschriftgut (kot v op. 17), str. 50.

prisotno tudi na obravnavanem ozemlju. Večkrat se namreč med obračuni ali kot njihovi deli nahajajo razni popisi inventarja (predvsem orožja), ki ga je v gradu zapustil odhajajoči oskrbnik.⁴⁷ Oblikovani so kot ena izmed rubrik obračuna z naslovom (npr. *Vermerckt was Martinus Wagner zewg in beiden hēwsern zu Weittenstain gelassen hat dem Staindörffer vnd Dietreichstainer*⁴⁸) in vrstičnimi vpisi, ki jih uvaja besedica *item*. Tretjo skupino predstavljajo razni poslovni zaznamki, ki se nanašajo na dotični urad, oskrbnika in njegovo poslovanje. Sem sodijo npr. prepisi računskih pisem,⁴⁹ izvlečki iz reverzov⁵⁰ in podobno. Tovrstni zapisi se včasih nahajajo na posameznih listkih in so (zloženi) potisnjeni med vezavo ali pa z voskom prilepljeni v kodeks.⁵¹

Pri povezovanju opisanih sestavnih delov v celoto je že v okviru iste pisarne prihajalo do številnih variacij v obliki in strukturi, še toliko bolj izven tega okvira. Na to so deloma vplivale razlike v strukturi gospodstev oz. uradov samih, predvsem pa t. i. človeški faktor, ali povedano drugače, iskanje optimalnih načinov obračunavanja v danih okoliščinah. Bistvo konteksta, in obenem obračuna v celoti, je prikazati prihodke na eni in izdatke na drugi strani ter njuno pozitivno oziroma negativno razmerje. Pri tem je bilo prvo načelo, upoštevanje praktično v vseh obračunih, ločevanje prihodkov in izdatkov. Pisar je najprej zapisal vse prihodke in jih seštel, na enak način zabeležil izdatke ter na koncu navedel razliko. Tak način je bil gotovo najpreglednejši, pa vendar naletimo v posameznih pisarnah na odklone. Pisarjem je povzročalo preglavice predvsem križanje takrat že prevladujočega denarnega prometa z naturalnim. Tako imajo freisinški obračuni s konca 14. stoletja prav nenavadno podobo. Denarnim prihodkom sledijo zaključeni obračuni posameznih naturalnih artiklov (sir, različne vrste žit, itd.) s prihodki, izdatki in bilanco, pri čemer je zadnja preračunana v denar in torej prikazana kot denarni prejemek. V primeru, da celotna količina nekega artikla ni bila prodana, je poleg "denarnega prejema" zabeležen tudi ostanek v "naturalni valuti". Tako zbranim prihodkom, zreduciranim na "denarno valuto", sledijo denarni izdatki in na koncu bilanca, pri kateri pa zmanjšamo naturalne ostanke. Zabeleženi so šele v obračunu za prihodnje leto, kot prva postavka prihodkov v "miniobračunih" naturalnih artiklov. Povsem jasno je, da je takšna raztresenost podatkov oteževala če že ne onemogočala dober pregled nad poslovnim izidom. Težnje po izboljšavi so opazne v okoli štirideset let mlajših obračunih, kjer so v končno bilanco vključeni zbrani naturalni ostanki, v obračunu naslednjega leta pa so povsem na začetku preračunani v denar in vodeni kot denarni prejemek. Separatni naturalni obračuni so nekaj časa ohranili nenaravno mesto med denarnimi prihodki in izdatki, kasneje pa so jih pomaknili povsem na konec, že za izračunano bilanco (na mesto, kjer so bili pred tem zbrani njihovi bilančni izvlečki). Tako so naturalni, tako rekoč žitni obračuni predstavljali povsem ločen, samostojen del celotnega obračuna. Takšno strukturo imata zadnja dva loška obračuna iz t. i. centralnih računskih knjig (za leti 1441 in 1448). Na lokalni ravni, vsaj kar zadeva kranjski gospodstvi, je ta razvojna faza izostala, saj kažejo samostojni obračuni loškega gospodstva tja do konca osemdesetih let 15. stoletja natanko tako podobo kot slabih sto let prej. Reforma v začetku devetdesetih pa je prinesla povsem nov tip obračuna, kjer so prihodki in izdatki striktno ločeni. Oba dela sta navznoter

⁴⁷ RDK 6, fol. 6; RKR 2, fol. 32', 43'; RFR 2, fol. 176'; primerjaj Maja ŽVANUT, *Pisni viri za materialno kulturo v obdobju gotike na Slovenskem, Gotika v Sloveniji, Svet Predmetov*, Ljubljana 1995, str. 121 ss.

⁴⁸ RKR 1, fol. 141', obj.: Ignaz OROŽEN, *Das Dekanat Neukirchen, Das Bistum und die Diözese Lavant* 8, Marburg 1893, str. 454–6.

⁴⁹ RKR 2, fol. 32'.

⁵⁰ RDK 6, fol. 6'.

⁵¹ Prim. LACKNER, *Rechnungsbuch* (kot v op. 18), str. 20.

še naprej razdeljena v denarnega in naturalnega (žitnega), prihodkovni del pa je poleg tega urejen po uradih in ustrezno sumiran. Kljub temu, da so bili sedaj naturalni izdatki knjiženi ločeno od prihodkov, pa so njihove seštevke še vedno vnašali v prihodkovni del in po stari navadi naturalno bilanco (preračunano) upoštevali kot denarni prihodek.

S tem smo se obenem seznanili tudi že z drugim problemom – ločevanjem denarnih postavk od naturalnih. Zemljiška gospodstva so temeljila na proizvodnji naturalnih dobrin. Čeprav so v obravnavanem času podložniki že večino dajatev poravnali v denarju, je naturalna oddaja še vedno predstavljala občuten delež prihodkov. Gospodstvo je del teh produktov potrošilo samo, ostanek pa prodalo oziroma skladiščilo kot zalogo. Obenem pa so, čeprav v omejenem obsegu, služili tudi kot plačilno sredstvo (npr. pri plačevanju gospoščinskih nameščencev). Srednjeveški poslovneži si ni belil glave z različnimi funkcijami, ki jih je isto blago pri tem imelo. Zanj je oves ali sir, kadar je sestavljal obračun, predstavljale eno do valut (podobno kot denar), celotno poslovanje z njo pa premoženjski del, ki ga je bilo treba obračunati. Takšno naziranje je vnašalo v računovodstvo dokajšno zmedo, ki so jo najelegantneje reševali s striktnim ločevanjem vseh sestavnih delov koncepta (prihodkov, izdatkov in bilance) na denarnega in naturalnega. Pri tem so naturalno bilanco ob koncu preračunali v denar in vse skupaj ponovno bilancirali. Takšno urejenost so imeli npr. deželnoknežji obračuni za Kranjsko v 15. stoletju, bolj ali manj uspešno pa so se ji v različnih obdobjih približevali freisinški obračuni (glej zgoraj). Popolno nasprotje temu pa predstavlja knjigovodska praksa pisarne goriških grofov ob koncu 14. in začetku 15. stoletja. Prihodki oziroma izdatki so razčlenjeni v ožje skupine, pri katerih se zvrstijo vse mogoče dobrine – od denarja preko različnih vrst žita do živine in drobnice. Obračun dejansko kalkulira z vsemi temi valutami vzporedno in ne izpostavlja ene izmed njih kot glavne, univerzalne, v katero bi se vse ostale preračunavale. Niti končna bilanca ne pozna prevajanja na skupni imenovalce, tako da je bila verjetno celo za izkušeno oko sodobnega uradnika predstava o celotnem znesku, tako, na prvi pogled (brez preračunavanja), praktično nemogoča. Tak način obračunavanja so poznali tudi v pisarni krških škofov skozi celo 15. stoletje.

Tretji prijem, ki so se ga posluževale pisarne pri formiranju strukture obračunskega koncepta, je bilo oblikovanje ožjih zaključenih skupin – postavk. Prvi obračuni niso poznali združevanja sorodnih vknjižb v skupine (postavke). Posamezni prihodki oz. izdatki so si sledili v sklenjeni vrsti ali v stolpcu v povsem naključnem vrstnem redu.⁵² Tak način je bil zlasti pri večjem številu podatkov zelo nepraktičen. Potreba po združevanju se je kazala predvsem v uradih (gospodstvih), ki so pokrivali večji teritorij, združevali raznovrstne dejavnosti ali pripadali istočasno več različnim posestnikom. Vse naštet je združeval denimo urad štajerskega deželnega pisarja; pokrival je različna gospodarska področja na celotnem ozemlju dežele in bil v prvi polovici 14. stoletja, ko so nastali najzgodnejši danes ohranjeni obračuni, razdeljen med dva lastnika – brata Albrehta in Otona Habsburška. Urad je bil v tem času oddajen v zakup, tako da so prihodki navedeni sumarno, kar v okviru protokola,⁵³ zato pa je spisek izdatkov izredno dolg. Skupine, ki do neke mere izboljšujejo preglednost, so tvorjene na podlagi izdajatelja pobotnic, na katere se posamezni izdatki glasijo (*exposuit in literis duci Alberti (Ottonis), in literis domine regine, ...*), glede na teritorialni okvir (*defalcationes vallis Anasi*), ali pa na določeno dejavnost (*purchuete, defalcationes eiusdem offi-*

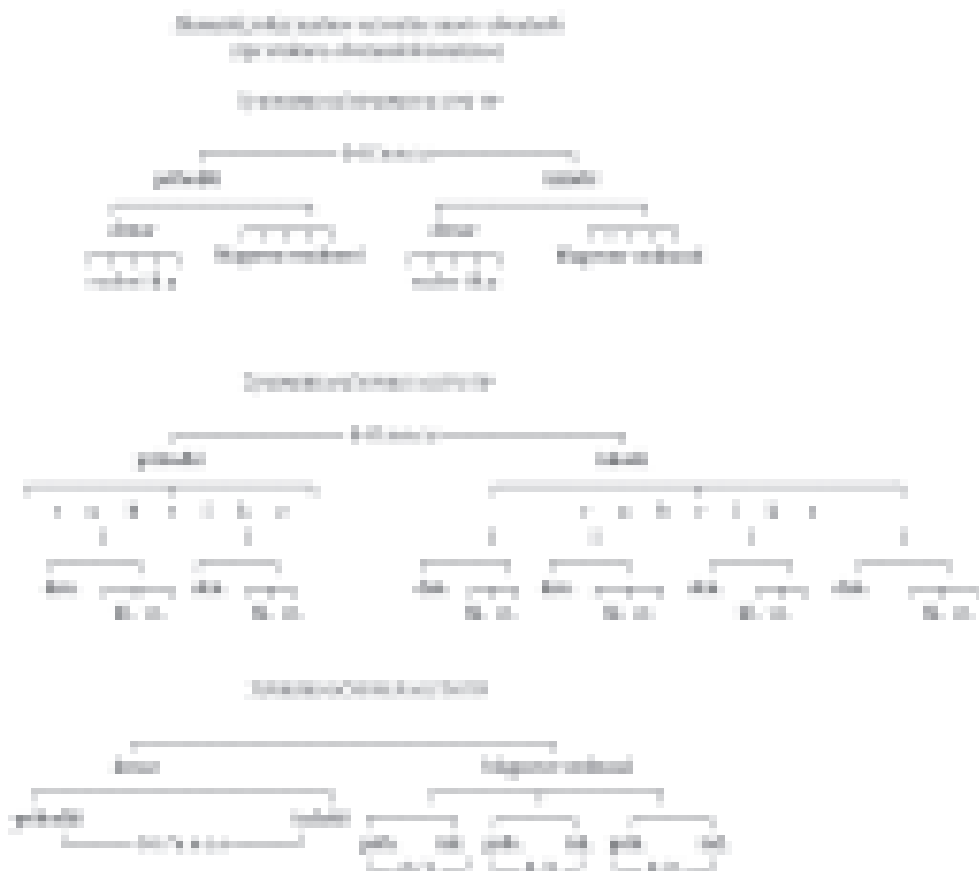
⁵² Prim. HAIDACHER, Tiroler Rechnungsbücher (kot v op. 31), slike na str. 523–33 in objava teksta.

⁵³ Prim. zgoraj, str. 188, in pril. 3.

⁵⁴ Pri tej konkretni skupini gre za izdatke lokalnih deželnoknežjih uradov, torej za izdatke od deželne uprave nasploh.

*cii*⁵⁴). Takšno razvrščanje po več vzporednih načelih je v kasnejših obračunih zamenjala uporaba enega samega, največkrat vsebinskega ali geografskega; kar se je pač zdelo prikladnejše glede na značaj obračunanega urada, izjemoma pa tudi kombinacija obeh. Tako so bili npr. prihodki kranjskega vicedoma v obračunu za leto 1421/22 razvrščeni v naslednje skupine: *percepta der meutt*, *alia percepta*, *percepta der clain rechten*, ... , vendar tudi *percepta der zehend der obern empter* in *percepta der zehend in der nydern embtern*. Podobno so bili razvrščeni izdatki za gradbena dela na posameznih objektih v loškem gospostvu v obračunih iz prve polovice 15. stoletja (*paw in der vesten*, *paw am turen*, *paw an der müß ze Westret*, ...). Takšna stopenjska ureditev pa je bila precej redka. Običajno se je pisar odločil za eno od načel. Oblikoval je npr. vsebinske skupine, znotraj njih pa navedel sumarne zneske posameznih geografskih enot, ali pa je oblikoval skupine po uradih (krajih) in v okviru njih navedel prihodke od posameznih dajatev.

Ti temeljni principi so se med seboj stapljali na različne načine. Struktura konteksta je bila odvisna od tega, katero načelo je bilo izbrano kot prednostno oziroma na kakšen način so jih kombinirali med seboj. Pri tem je nastalo več različic, ki pa jih lahko shematsko strnemo v tri osnovne tipe in v okviru nekakšne delovne nomenklature označimo kot: 1) monobilančni monovalutni tip, 2) monobilančni polivalutni tip in 3) polibilančni polivalutni tip.

Poglavitna kriterija za takšno delitev sta uporaba enotne oz. več različnih obračunskih valut ter skupnega oz. posamičnega (v okviru vsake od valut) bilanciranja. Prva dva tipa sta si v osnovi dokaj podobna. Pri obeh je glavno vodilo ločevanje prihodkov in izdatkov, ki so bilancirani ob koncu na sumarni ravni. Razlika med njima je v tem, da prvi striktno ločuje denarno poslovanje od naturalnega in ju ob koncu, prevedena na enotno "valuto" (denar), bilancira med seboj, drugi pa ves čas enakovredno operira z različnimi (denarnimi in naturalnimi) vrednostmi, ki jih niti v končni bilanci ne postavi na skupni imenovalec. V obeh primerih je obračun zaključen z enim zneskom, le da je ta v drugem primeru izražen v več valutah. Tretji tip je nekakšen derivat obeh prejšnjih. Glede ločevanja prihodkov in izdatkov ter denarnega in naturalnega poslovanja je podoben prvemu, le da je hierarhija načel tu obrnjena. Glede neprevajanja naturalnih vrednosti v denar se približuje drugemu tipu, a gre pri tem še nekoliko dlje; skupne bilance namreč ne pozna, obračun je zaključen za vsako valuto posebej. Kranjski deželno knežji obračuni so prvega tipa, krški in goriški drugega, tretji tip pa je značilen za eno od razvojnih stopenj freisinških obračunov. Gornjegrajski ter celjski in mariborski mestni obračuni kalkulirajo zgolj z denarjem, tako da je njihova struktura precej enostavna – deli se na prihodke in izdatke, ki so po potrebi razdeljeni v rubrike.

K boljši preglednosti obračuna je precej prispevala tudi oblika kontekstualnega zapisa. Prvotno obliko kontinuiranega zapisa preko cele širine strani (značilnega za zvezna besedila), še močno prevladujočo v tirolskih računskih knjigah, je kmalu zamenjal vrstični oziroma odstavčni zapis posameznih vknjižb, v katerega so postopoma prodirali vedno novi oblikovni elementi. Naslovi postavk so dobili svoje vrstice, običajno so stali na sredini strani, včasih pisani nekoliko krepkeje. Podobno so bili na sredino vrstice pod zadnjo vknjižbo postavke ali pa na desni rob vzporedno z vknjižbami pomaknjeni seštevki (*summae*) postavk. Vknjižbe znotraj tako omejene postavke so stale vsaka v svoji vrsti ali odstavku, če je bil zanj potreben daljši tekst. Količine v denarju oziroma merskih enotah blagovnih vrednosti so bile lahko od teksta nekoliko odmaknjene in so tvorile svojo kolono, kar je precej olajšalo računanje. Nadaljnji korak so predstavljale vezne črte, ki so vodoravno povezovalе tekst vknjižbe z ustrezno številko v količinski koloni, navpično pa vse vknjižbe ene postavke z njihovim seštevkom (pri zapisu vsote pod zadnjo vknjižbo v obliki veznega loka, običajno na levi strani,⁵⁵ pri zapisu vsote na desni rob pa v obliki dveh v klin spuščajočih se premic⁵⁶). Na ta način so bile postavke ločene med seboj, kar je bilo lahko poudarjeno z nekoliko višjim medvrstičnim prostorom. Ponekod v tej funkciji zasledimo tudi ločne črte,⁵⁷ redkeje pa se ločnice nahajajo med zadnjo vknjižbo in vsoto, kot je to običajno danes.⁵⁸ Vsako vknjižbo je običajno začenjala besedica *item*, lahko tudi nekoliko odmaknjena od sledečega besedila, kar je prišlo do izraza predvsem pri postavkah z dolgimi (odstavčnimi) vknjižbami. Večinoma kasnejši dodatki so marginalna opozorila, ki kažejo na morebitne neporavnane obveznosti ipd. Označena so z *nota*, *n. b.* (*nota bene*) ali pa s stilizirano risbo roke z iztegnjenim kazalcem (☞).⁵⁹ Te oznake lahko uvajajo krajše besedilce, lahko pa stojijo samostojno. Od njih je potrebno ločevati marginalne opombe, ki korigirajo vrstni red postavk. Pisar je tovrstne napake opremil z drobnimi črkami ob robu (*a.*, *b.*), kar je zmanjševalo možnost pomot pri kasnejših kalkulacijah.⁶⁰

⁵⁵ Npr. RFR 1.

⁵⁶ RDK 6.

⁵⁷ Zelo pogosto v RFR 1.

⁵⁸ V obravnavanih obračunih le v enem primeru, RFR 2, fol. 122.

⁵⁹ RFR 2, fol. 71; RLJ 8, pag. 81.

⁶⁰ Pogosto predvsem v RKR 2, npr. fol. 138.

Največjo stopnjo urejenosti kažejo izdelki deželnoknežje pisarne. V obračunih za Kranjsko (1436–1448) je mogoče zaslediti skoraj vse opisane oblikovne elemente, katerih raba je skozi celo besedilo zelo dosledna. Podobno sliko kažejo tudi zgodnejši freisinški obračuni, kjer je še izrazitejša uporaba različnih črt, pedvsem ločnic, ni pa prav pretirane stalnosti v obliki. Kolone denarnih in merskih enot, ki jih v prvih obračunih (1395–1400) praktično ni, imajo v zadnjih (1440–1441) že razčlenjeno obliko (podpisovanje istih enot). Oblikovno so freisinški obračuni nekoliko nazadovali po ukinitvi centralnih računskih knjig v drugi polovici 15. stoletja, v devetdesetih pa je bila njihova zasnova postavljena na povsem nove temelje. Z vnaprejšnjim vnašanjem nespremenljivih delov po predlogi predhodnega obračuna (z zelo odebeljeno kaligrafsko pisavo) je postala oblika posamezne strani praktično stalna, denarne in naturalne vrednosti so bile zaradi razlike v pisavi opazne že na prvi pogled. Pojavilo se je tudi sumiranje po straneh. Res pa je taka uniformiranost veljala le za prihodkovni del; pri izdatkih zaradi njihove spremenljivosti praktično ni bila izvedljiva. Dokaj urejen videz kažejo tudi krški obračuni, vendar je tu uporaba oblikovnih elementov na precej nižji ravni. Denarnih kolon ni, oblika temelji na vrstičnem oziroma odstavčnem zapisu z občasnimi presledki in nedosledno rabljenim dvostopenjskim zamikom od levega robu (za naslove in vsote) – podobno kot pri freisinških obračunih iz let 1476–1490, nekaj takega pa velja tudi za obračune celjskih mestnih sodnikov. V kombinaciji vrstičnega in odstavčnega zapisa z na sredino pomaknjenimi vsotami postavk in njihovimi naslovi so pisani tudi goriški obračuni s konca 14. in začetka 15. stoletja (RDK 4) ter centralna računska knjiga habsburških dežel (RDK 3). Pri prvih bode v oči občasna, kar potratna uporaba zares impozantne teksture, v kateri so sicer izpisani naslovi obračunov, za naslove postavk.⁶¹ Njihova posebnost, sicer redkeje rabljena, so tudi v klin spuščajoče se vijugaste vezne črte, ki povezujejo postavke z opombo o žitni meri. Za drugo je značilna tekoča glava besedila, iz katere je mogoče na vsaki strani že na prvi pogled ugotoviti za kateri obračun gre. Element je bil za knjigo z izjemno velikim številom obračunov zelo praktičen.

III. Knjigovodska praksa

Velika večina del, ki se ukvarja z razvojem knjigovodske tehnike, posveča svoj prostor skoraj izključno obravnavi trgovskih tehnik vodenja poslovnih knjig.⁶² To dejavnost je s pomočjo ohranjenih virov mogoče zasledovati že od začetka 13. stoletja dalje. Fragmenti prve ohranjene glavne knjige florentinskega bankirja izvirajo namreč iz leta 1211.⁶³ Temelji knjigovodske tehnike, razvidne iz teh fragmentov, po splošno privzetem mnenju izvirajo še iz rimskih časov.⁶⁴ Grobo rečeno bi lahko trgovsko knjigovodstvo razdelili v dve veji: enostavno in dvojno. Pri tem ne gre za dva povsem ločena sistema, ampak za postopen

⁶¹ RDK 4, fol. 3' (*So bringt sein awzgeben*), 5 (*Ze merkchen*), 12' (*Das sind ettleich abgeng*).

⁶² Balduin PENDORF, *Geschichte der Buchhaltung in Deutschland*, Leipzig 1913; Manfred RICKER, *Beiträge zur ältesten Geschichte der Buchhaltung in Deutschland*, v: Hartmut SCHIELE-Manfred RICKER, *Betriebswirtschaftliche Aufschlüsse aus der Fuggerzeit, Nürnberger Abhandlungen zu den Wirtschafts- und Socialwissenschaften* 25, Berlin 1967, str. 111–218; Alfred W. CROSBY, *The Measure of Reality, Quantification and Western Society (1250–1600)*, Cambridge 1997; VILFAN, *Trgovski knjigi* (kot v op. 10); Gustav SYKORA, *Systeme, Methoden und Formen der Buchhaltung von ihren Anfängen bis zur Gegenwart*, Wien 1952, z navedbo starejše literature. (Gre le za ožji izbor.)

⁶³ RICKER, *Beiträge* (kot v op. 62), str. 135.

⁶⁴ SYKORA, *Systeme, Methoden und Formen* (kot v op. 62), str. 33.

razvoj, ki je na neki točki dosegel višjo stopnjo. Prvotnim rekordancam s kronološkim redom so sledile sistematično urejene knjige po osebnih kontih dolžnikov in upnikov, tem so se pridružili stvarni konti (za posamezne vrste blaga), konti uspeha, dobička in izgube, šele dosledno dvakratno knjiženje vsake postavke (obremenitvi na nekem kontu je sledila odobritev na nekem drugem in obratno) pa je pomenilo ločnico, ki je od prve polovice 14. stoletja dalje začela ločevati dvojno knjigovodstvo od enostavnega. Omenjena domislica je namreč omogočala, da se je trgovec lahko po analitični obdelavi (bilanciranju ali izravnavi – seštevku vseh debetnih postavk je bil ob korektnem vodenju knjig enak seštevku kreditnih) prepričal o stanju posameznih delov svojega kapitala.⁶⁵ Odslej sta v Italiji oba sistema živela vzporedno (enostavno knjigovodstvo je bilo sprejemljivo le za male trgovce in kramarje),⁶⁶ v nemških deželah pa do konca srednjega veka prva faza ni bila presežena. Najosnovnejši obliki vodenja poslovnih knjig je načeloma zadostovala ena sama knjiga, v katero je trgovec ločeno zapisoval vse posle v kronološkem zaporedju in osebne konte poslovnih partnerjev. Z razvojem pa je število različnih knjig vedno bolj naraščalo; naj naštejemo le poglavitne: dnevnik (za sprotno beleženje poslov), glavna knjiga (z vsemi konti), blagajniška knjiga (izkazovala je vse denarne prejeme in izdatke), knjiga upnikov in dolžnikov ali saldakonti, itd.

In kaj imajo te trgovske tehnike skupnega z vodenjem finančnega poslovanja teritorialnih (tako svetnih kot tudi cerkvenih) in urbanih, pogojno posplošeno, javnih⁶⁷ oblasti? Pravzaprav ne dosti. Nastale so namreč za potrebe posredniške trgovine. Poslovanje oskrbnika teritorialnega urada pa je zajemalo na eni strani produkcijo (predvsem poljedelsko in živinorejsko), prodajo ustvarjenih dobrin in vzdrževanje infrastrukture, na drugi pa pobiranje raznih pristojbin in izvajanje finančnih transakcij po nalogu svojega gospoda. Upravljal je torej z bolj ali manj kompleksnim gospodarskim obratom, ki je terjal drugačen pristop k dokumentiranju poslovanja. Celotna finančna sfera je bila strnjena okoli gosposčinske blagajne, s katero je bila združena kašča, če je urad zajemal tudi zemljiško posest. Srednjeveškim javnim oblastem je večinoma povsem zadoščala finančna dokumentacija na nivoju nekakšnega "blagajniškega knjigovodstva", ki je pri trgovskih podjetjih z razvejano strukturo predstavljalo le en segment celotnega vodenja poslovnih knjig. Obenem je temeljilo to blagajniško knjigovodstvo izključno na enostavnem sistemu in torej ni omogočalo vpogleda v stanje posameznih delov kapitala, dobička, izgube, itd. Bolj kot to se v računskih knjigah kaže potreba po utemeljevanju, t. j. dokazovanju korektnosti denarnega poslovanja.

Glede na strukturo knjigovodske dokumentacije v arhivih bi v prvi sapi zlahka sklepali, da se je knjigovodstvo javne uprave v srednjem veku omejevalo na občasne (eno- ali večletne) obračune. Taka razlaga je morda sprejemljiva za zgodnejšo dobo, v mislih imam tirolske računske knjige poznega 13. in zgodnjega 14. stoletja, pa tudi za ta čas ni izključena možnost obstoja različnih predlog v obliki zapisov na lističih ali osebnih registrov uradnikov. Prvi taki primeri z obravnavanega območja so znani s konca 14. stoletja; npr. dobeseden prepis vsebine listka z izdatki v obračunu goriškega urada Švarcenek iz leta 1398.⁶⁸ Vsekakor

⁶⁵ VILFAN, Trgovski knjigi (kot v op. 10), str. 162; SYKORA, Systeme, Methoden und Formen (kot v op. 62), str. 34.

⁶⁶ RICKER, Beiträge (kot v op. 62), str. 135.

⁶⁷ O pojmovanju javnosti oblasti v srednjem veku glej Sergij VILFAN, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 84 ss, 192–3.

⁶⁸ *Der obgescriben zedeln copie, hernach von stukch ze stukchen aigenleich verschriben, ...*, M. Kos, Primorski urbarji (kot v op. 34), str. 120.

ustni zagovor ali polaganje obračuna ni potekal(o) brez pisnih predlog. Razlog za njihovo neohranjanje tiči v tem, da so tovrstni dokumenti v razmeroma kratkem času izgubili svojo pravno in administrativno vrednost.⁶⁹ Izjemo pri tem predstavljajo morda edino pobotnice, overovljene listine, ki so jih "blagajniku" kot potrdilo o prevzemu izdajale osebe, katerim je po nalogu svojega gospoda izdajal denar, in računska pisma, ki jih je izdal prejemnik obračuna po opravljenem zagovoru in so vsebovala dolg ene ali druge stranke. Medtem ko se prve, če že niso ohranjene v originalu, omenjajo domala v vseh obračunih, najdemo druge pogosto prilepljene ali prepisane v računске knjige kot priloge obračunom.⁷⁰

Zelo redko nam ohranjeni viri omogočajo vpogled v celotno knjigovodsko dejavnost nekega srednjeveškega upravnega sistema. Eden zgodnejših takih primerov je Država nemškega viteškega reda od srede 14. stoletja dalje. Oskrbniki posameznih komend so bili ob sestopu s položaja dolžni sestavljati nekakšne primopredajne protokole, ki so vsebovali stanje v blagajni, neporavnane terjatve, pa tudi popis zalog in orožja. Izgotovljeni so bili v dveh izvodih, od katerih je eden ostal v uradu, drugega pa so poslali na sedež državne uprave, kjer so te protokole vnašali v "veliko uradno knjigo". Poleg tega so komturji polagali periodične obračune zakladničarju, ki jih je vpisoval v nekakšno centralno "zakladnično knjigo" (*treßlerbuch*). Ločeno so vodili upravo glavnega konventa v Marienburgu; primopredajni protokoli se nahajajo v "marienburgski uradni knjigi", obračuni prihodkov in izdatkov pa v "marienburgski konventni knjigi". Razen tega je vrhovni mojster vodil tudi posebno knjigo dvornih izdatkov.⁷¹

Povsem nekaj drugega pa je sistem, ki ga je na podlagi italijanske trgovske tehnike priredila za potrebe teritorialnega knjigovodstva tirolska komora ob koncu 15. stoletja. Vse pobotnice so hranili v posebni škatli in jih po kronološkem zaporedju v skrajšani obliki vpisovali v žurnal. Obenem so zaradi lažjega obračunavanja poenotili vse denarne enote. Vsakemu vpisu v žurnal so na rob pripisali oznako konta v glavni knjigi, kateremu je pripadal. Glavna knjiga je tako združevala posamezne postavke v predmetne rubrike. Na podlagi te knjige so običajno enkrat letno naredili obračun, pred tem pa je bila opravljena kontrola ujemanja njenih postavk s tistimi v žurnalu. Pri obračunu ugotovljeni saldo (*remnenco*) so prenesli v naslednje obračunsko obdobje; glede na pozitiven ali negativen značaj so ga prišteli prihodkom oz. izdatkom.⁷²

Tirolska centralna finančna uprava je v tem času spadala med najbolj urejene v krogu nemških dežel.⁷³ Videli bomo, da je razvoj v nižjih upravnih sferah v slovenskih deželah potekal približno v isti smeri, vendar je pomanjkanje čuta, predvsem pa potreb po urejenosti in doslednosti ohranjalo njihove knjigovodske sisteme na precej nižji ravni. Podrobneje ohranjena dokumentacija obstaja šele s konca 15. stoletja, in sicer gre za dve fragmentarno ohranjeni seriji računskih virov iz loškega in gornjegrajskega gospostva ter univerzalno poslovno knjigo ljubljanskega stolnega kapitlja. Sisteme vodenja finančne dokumentacije bom poskušal osvetliti z medsebojno vsebinsko primerjavo posameznih segmentov v okviru virov iste provenience.

⁶⁹ PATZE, *Geschäftsbuch* (kot v op. 17), str. 48.

⁷⁰ LACKNER, *Rechnungsbuch* (kot v op. 18), str. 21–2.

⁷¹ PATZE, *Geschäftsbuch* (kot v op. 17), str. 50–1.

⁷² Angelika WIESFLECKER, *Die "oberösterreichischen" Kammerraitbücher zu Innsbruck 1493–1519. Ein Beitrag zur Wirtschafts-, Finanz- und Kulturgeschichte der oberösterreichischen Ländergruppe*, Dissertationen der Karl-Franzens-Universität, Graz 1987, str. 10.

⁷³ MAYER, *Tirolische Finanzverwaltung* (kot v op. 27), str. 168.

1. Freisinško loško gospostvo sodi med tiste, ki so imela na obravnavanem območju v srednjem veku najbolj dodelan upravni sistem. Tovrstne sodbe so resda možne le na podlagi ohranjenega gradiva, kar pa v tem primeru govori trditvi v prid; predpogoj za dobro ohranjenost arhivalij je dobro in urejeno poslovanje. Največja koncentracija raznovrstne računske dokumentacije izvira iz osemdesetih in devetdesetih let 15. stoletja. V ta okvir sodijo letni obračuni gospostva in mestnega sodišča, registri prejemkov in izdatkov, revizije večletnega poslovanja ter knjige dolžnikov. Oskrbniku, ki je v tem času upravljal gospostvo kot škofov namestnik, je bil podrejen kaščar, zadolžen za gospodarsko dejavnost (pretežno poljedelsko proizvodnjo). Ta je torej občasno predložil dokumentacijo o svojem poslovanju oskrbniku, ki je na podlagi le-te sestavljal letni obračun. Neodvisno od tega je centrala obračunavala z mestnim sodnikom, v čigar pristojnost so sodile tudi vse mitnice.

a) *Kaščni register*. Kaščar je o sprotnem poslovanju vodil nekakšen register, kamor je vpisoval nekatere izdatke, oddajo naturalnih dajatev v kaščo (*traid am kassten*), odpis dajatev (*henngnus*), izgubo (*abgangkh*). Ti registri ne obsegajo celotnega poslovanja gospostva. Če jih primerjamo z obračuni za ista leta, naletimo na precejšnje vsebinske razlike. V registru manjkajo vsi denarni prihodki, redni in tudi nekateri izredni izdatki. Tudi časovno register in obračun nista bila nujno usklajena. Iz časa od pomladi 1489 do poletja 1491 so ohranjeni štirje kaščarjevi registri, ki zaokrožajo časovne intervale od štirih mesecev do enega leta, med tem ko si obračuni sledijo v rednem enoletnem razmaku.⁷⁴ Vsekakor pa so bili podatki iz registrov upoštevani v letnih obračunih. Kaščar je od časa do časa, na kakšen način je bil termin določen ni mogoče razbrati, oskrbniku predal izkupiček od svojega poslovanja, obenem s tem pa mu je izročil tudi register. Nanj je oskrbnik ob predaji lastnoročno zapisal potrdilo, da je prejel vse, kar je v registru zapisano in zagotovil, da bodo pri obračunu upoštevani vsi kaščarjevi izdatki.⁷⁵ Vse te potrditve imajo formo listine, sicer močno okrnjene, dve od štirih pa sta bili v originalu overovljeni z oskrbnikovim pečatom.⁷⁶ Iz tega je mogoče sklepati, da oskrbnik ni obdržal registra kot predlogo za izdelavo obračuna ali kaj podobnega, temveč ga je po potrditvi vrnil kaščarju, saj bi bilo dokaj nenavadno, če bi listina ostala v rokah izstavitelja.

Glede na to, da vse naše vedenje o teh registrih temelji na prepisih, je vprašljiva tudi njihova zunanja podoba. Prepisi niso posledica rednega poslovanja, ampak so bili izgotovljeni z nekim določenim namenom. Ta bi lahko vplival na selekcijo oz. kompilacijo pri oblikovanju ohranjenih primerkov. Tako bi bilo npr. možno, da je v originalu register predstavljal obsežnejši, v naprej vezan, kontinuirano voden kodeks z občasnimi potrditvami, ali pa da je šlo zgolj za posamezne, gole sezname izdatkov, ki jim je prepisovalec po potrebi dodal še podatke iz drugih virov. Pri vsem tem je gotovo naslednje: 1) Registri izdatkov za določen časovni interval, ki jih mdr. vsebujejo prepisi, so bili s strani loške administracije pojmovani kot posamezne enote; revizija triletnega kaščarjevega poslovanja (1488–1490) govori izrecno o izdatkih, izkazanih *durch ain register*.⁷⁷ 2) Oskrbnikova potrditev je bila fizično del registra (nahajala se je na koncu), o čemer govorijo formulacije same potrditve

⁷⁴ Ohranjena sta le dva – za leti 1489 in 1490, RFR 10.

⁷⁵ Npr.: *Ich Iacob Lamberger bekenn mit diser meiner handtgeschrift, das ich von meinen gueten frewñdt Jorigen Sigesdorfffer als das empfangen hab das in dem register stett vnd sol im in der rayttung abgezogen werden.* RFR 13, fol. 29'.

⁷⁶ Tako v registrih iz let 1489–1490 in 1490–1491. V ohranjenih prepisih o tem priča le še koroboracijska formula, npr.: *Zu bestatt der dingen hab ich mein pettschafft zu sambt meiner handgeschrift auff das register gedrugkht.* RFR 13, fol. 41'. Prim. triletni obračun za leta 1488–1490, RFR 11, fol. 4'.

⁷⁷ RFR 11, fol. 4', 5.

Vermerkt die Nütz. und Ranz der
Herrschaft Layk. 9. vj^{to}.

Erhebt zu uns, o Herr, die Hände

Census 2. *thun* mark; 8 x 8

Berechnung phonetisch mit j β Lx wie

Officio klenovost, zinsgeelt maect xxiij s viij

den, Kräfte, die —

den Arbeiter

Some ~~slight~~ ^{marked} evening & long periods with

Offino Geylachi Zinspachmanak Laxxaxaxaxaxaxax

Dem Empfänger mit 1/2 1/2

dem sterblich-mühsal

Данъ съдѣланъ нѣ

dem aufsteigend nach v

Summa most at doing please remember every day of

B.ESLA. München
Hochst.Freising Nr. 518

Slika 4: Obračun freisinškega loškega gospodstva za leto 1496, prva stran s protokolom in prihodki; mdr. od uradov Klenovrh in Žiri (Vermerkt dye nütz vnd rantt der/ herrschafft Lagk 9 v^{to}/Czehendt inn Lurenfeld gulden XL, ...). BayHStA, HL Freising, št. 516, fol. 1.

kot npr. *als das vor in dem register stett in hab ich mein pettschafft zu sambt meiner handt-geschriff auff das register gedrugkht*,⁷⁸ prav tako pa navedbe v omenjeni reviziji (npr. *laut ains registers, das mit des herrn handtgeschriff verzaichent vnd sein pettschadt furgedrugkht ist*⁷⁹).

Na kakšen način so torej podatki iz registra prehajali v obračun? Prihodki žita so bili v registru navedeni po posameznih podložnikih v okviru uradov. Ti podatki niso nikjer sumirani, kar skoraj izključuje možnost, da bi bili namenjeni prenosu v obračun. Tam so vsi redni prejemki tako ali tako navajani v višini, ki jo narekuje urbar, odstopanja pa so knjižena med izdatki. Torej bi lahko tu register ob primerjavi z urbarjem služil za ugotavljanje izostankov.⁸⁰ Izdatki so v register v grobem vnešeni kronološko; datirani so le nekateri izmed vpisov, kronološko zaporedje pa je ponekod kršeno, kar morda kaže na kampanjsko zapisovanje od časa do časa. Temu v prid govori tudi občasno (nesistematično) tvorjenje tematskih sklopov pod izpostavljenim naslovom kot npr. *Dy ersten solldner* ali *Wein*.⁸¹ Značilno je, da so vsi sezname izdatkov, kar za ostale dele registra ne velja, sumirani, in to ne le ob koncu, temveč tudi na vsaki strani posebej. To preseneča toliko bolj, ker so izdatki v obračun preneseni posamično in zelo nedosledno. Identifikacija vknjižb je možna med obračunom za leto 1490 (24. april 1490–24. april 1491) in registroma, ki zajemata čas od januarja 1490 do junija 1491. Še največ dvojnih vknjižb je mogoče najti med izdatki za gradnjo (okoli 80 %, če vzamemo za izhodišče obračun), pa tudi tu vsebuje vsak od virov nekaj takih, ki jih v drugem ni. Kljub rahlemu razhajanju ta segment podatkov zadovoljivo potrjuje povezavo med obema viroma, je pa obenem edini (pri ostalih segmentih – potni stroški, plače stražarjev – se podvajanje vknjižb omejuje na posamezne primere), kar ob dokaj spremenjenem besedilu vknjižb in pomešanem vrstnem redu praktično izključuje možnost direktnega vnosa podatkov iz registra v obračun, oziroma uporabo prvega kot pisne predloge pri izdelavi drugega.

b) Letni obračun. Po koncu obračunskega leta (mejni datum je bil jurjevo, 24. april, obračunsko leto pa je nosilo letnico koledarskega leta, v katerem se je začelo) je bil oskrbnik dolžan izdelati obračun o celotnem poslovanju gospostva, in ga skupaj z izkupičkom predati škofovim odposlancem, ko so ti prišli v Škofjo Loko. Četudi je njihov obisk kakšno leto izostal, in je oskrbnik na isti dan polagal račune za več let skupaj, je ločeno obračunal poslovanje vsakega leta. Pri obračunskem aktu so odposlanci zastopali škofa, dejanju pa so kot priče prisostvovali najpomembnejši gosposki uradniki in predstavniki mesta ter mestni pisar kot zapisovalec.⁸² Očitno je, da so odposlanci obračune izročali škofu osebno, saj je ta občasno na zadnjo stran pripisal (ali dal pripisati) kakšno opombo, ki se je nanašala na poslovanje gospostva. Tovrstno besedilo, dodano obračunu za leto 1485 je namreč napisano od iste roke kot instrukcije odposlancem za to leto in jedrnato povzema rezultate

⁷⁸ RFR 13, fol. 25', 41'.

⁷⁹ RFR 11, fol. 4'.

⁸⁰ Pri tem ni povsem jasno njegovo razmerje do priročnega urbarja, kjer je označena dejanska vsakoletna oddaja za posameznega podložnika. Prim. priročni urbar loškega gospostva (pred l. 1492), BayHStA, HL 4, fasc. 36, št. 196.

⁸¹ RFR 13, fol. 32, 34.

⁸² To je lepo razvidno iz eshatokola obračunov za leti 1489 in 1490: *Item pey solher rechnung der obgenanten zwayer jar so Jacob Lamberger heren Casparen Marolt et Wolfgang Rueger vnd Sigmunden Puecher anstatt vnd von wegen meins genadigen herren von Freyssing getan hatt, sind gebesen Jorig Sigessdorffer, Wolfgang Swarcz, Petter Larensagkh statt richter zw Lagkh, Vrbau Schuester, Michell Smid purger vnd Jorig stattschreyber. Dasselbs weschehen am mantag in den phingst feyertagen anno etc. im ain vnd newnczigisten* (23. maj 1491). RFR 10, fol. 19.

poslanstva; najprej navaja denar, ki so ga odposlanci uspeli izterjati, za tem pa nepravilne dolgove.⁸³

Iz obračuna se zrcali oskrbnik kot edina odgovorna oseba za poslovanje gospodstva. Na nobenem mestu se ne sklicuje na kaščarja, ki očitno v odnose s centralo ni samostojno posegal. Kot predloge za prihodkovni del sta oskrbniku služila urbar in davčni register. Nekateri izdatki so bili knjiženi na podlagi različnih temeljnic kot so pobotnice in podobno (npr. *nach weuelh meins genadigen heren*,⁸⁴ *nach lawtt etlicher quittung, den solneren nach lawtt irer quittung*⁸⁵), večinoma pa le-te niso navedene, v kolikor so sploh obstajale oz. bile hranjene kot računsko dokumentacija. Kot že rečeno, so nekateri podatki vsaj posredno temeljili na osnovi kaščarjevega registra, to velja predvsem za izdatke pri gradbenih delih, kaj je to pomenilo v praksi, pa ni mogoče povsem doreči.

c) *Triletni kaščni obračun*. Ni povsem jasno, v kakšni zvezi je nastala edina ohranjena revizija triletnega kaščarjevega poslovanja. Že sam naslov (*Aller emphang so auff dem Sigesdorffer*⁸⁶ *gefunden wierdett*) kaže, da ne gre za običajno dokumentacijo rednega poslovanja. Po Blaznikovi zaslugi je znano, da so se prav v tem času pri upravljanju gospodstva dogajale razne nepravilnosti, ki so se stopnjevale do podložniškega upora,⁸⁷ vendar zaenkrat dokumenta še ni mogoče zadovoljivo umestiti v takratno dogajanje. Revizija je bila izvedena s strani štiričlanske komisije, katere vsaj dva člana sta bila iz vrst uglednih loških meščanov, druga dva pa bi morda utegnili biti škofova odposlanca.⁸⁸

Dokument je zasnovan zelo pregledno. Najprej so v sumarni obliki navedeni prihodki triletnega poslovanja (tri letne rente z upoštevanim odpisom in izgubo dajatev, davki treh let, izterjani izostanki). Temu sledijo izdatki; sprotne izplačila oskrbniku so navedena za vsako leto posebej, redni izdatki za vsa tri leta skupaj, izredni pa sklicujoč se na omenjene registre. Ob koncu je potegnjena bilanca, pod njo pa so navedeni še dodatni zaostanki in izgube, s katerimi je kaščar "oklestil" sicer kar obilni negativni saldo. Povsem drugače kot redni letni obračuni, ki kažejo poslovanje gospodstva kot celote, je revizija vzela pod drobnogled kaščarski urad (*kasstennampt*). To je lepo razvidno iz pojmovanja izdatkov, ki se v tem primeru nanašajo na vse, kar je kaščar dal iz rok, med drugim tudi prejete dajatve podložnikov, ki jih je posredoval naprej oskrbniku (fol. 3), kar je sicer sodilo med prihodke gospodstva. Odstopanja od redne loške računsko dokumentacije so opazna tudi v preglednosti dokumenta in uporabi bogatejšega izbora italijanske knjigovodske terminologije. Bese-

⁸³ *Dy rât so zw Lakch sein gebesen haben eingenomen alte schuld von dem pfleger facit 1re 111re LXVIII ducaten β 32 item von der neuen schuld ducaten VIII β XIV. Item von dem richter ducaten LXXXIII β LI. Item von her Casper Tschernemlin ducaten quinquaginta. Item dy schuld Jacob Lamberger macht XII^{re} ducaten so er über obgescriben schuldig ist. Item dy schuld der Casper Tschernemlin macht noch LXXXVII ducaten. Item her Baltasar Tschernemel sol noch rechen vnd czalen altes vnd neues. RFR 5, a, fol. 6'. Prim. z instrukcijami za isto leto, BayHStA, HL 3, rep. 53, fasc. 295, št. 10. Glede identifikacije Sikstove pisave glej Manfred KÖNIG, Die Korrespondenzbücher des Bischofs Sixtus von Freising und ihre Bedeutung für die Geschichte des ausgehenden 15. Jahrhunderts, Inaugural-Dissertation (tipkopis), Graz 1975, str. 13; Anhang IX, Schrift A.*

⁸⁴ RFR 10, fol. 11'.

⁸⁵ RFR 6, fol. 6'-7; RFR 5, fol. 5'-6.

⁸⁶ Jurij Sigesdorfer je vsaj od leta 1488 dalje opravljal službo loškega kaščarja. Blaznik začetek njegovega poslovanja postavlja v leto 1491 (Pavle BLAZNIK, Škofja Loka in loško gospodstvo, Škofja Loka 1973, str. 454), vendar dotični vir (RFR 11) skupaj s prej omenjenimi registri (RFR 12 in 13) govori v prid zgodnejši dataciji.

⁸⁷ Pavle BLAZNIK, Upori loških podložnikov konec XV. in v začetku XVI. stoletja, LR 2 (1955), str. 66; IDEM, Urbarji (kot v op. 12), str. 23, 36; IDEM, Škofja Loka (kot v op. 86), str. 140 ss.

⁸⁸ Razpoznavna sta Wolfgang Swartz, uspešni veletrgovec in nosilec različnih funkcij v službi Fr. škofa in deželnega kneza (glej Josip ŽONTAR, Ločan Volbenk Schwarz, LR 4 (1957), str. 26-30) in Oswald Neglitz, kasnejši mestni sodnik (BLAZNIK, Škofja Loka (kot v op. 86), str. 455). Neidentificirani osebi sta prvo- in drugopodpisani Rueprecht Stainer in Martin Knoll (RFR 11, fol. 6').

dilo postavk je pisano v ozki koloni na sredini strani, na desni strani se nahajajo denarni zneski, na levi pa marginalne opombe kot npr. *empfang prima (secunda, tertia, ...) grossa*. Vsote so postavljene na dno vsake strani, v primeru, da je v poštrev prišel en sam znesek, pa je to označeno z izrazom *summa per se*.

d) *Knjiga dolžnikov*. Pri tem prav tako izrednem produktu loške pisarne gre v bistvu za popis urbarialnih in davčnih zaostankov, t. j. neporavnanih podložniških obveznosti. P. Blaznik njegov nastanek povezuje z uporom podložnikov v letih 1484–1492.⁸⁹ Po zatrtem upor je škof kaščarja Jurija Sigesdorferja zadolžil za izdelavo popisa zaostalih podložniških dolgov, ki naj jih sčasoma, kolikor bo mogoče tudi izterja.⁹⁰ O uspešnosti izterjave razen res redkih pripisov v sami knjigi, ki govorijo o posameznih plačanih zneskih, ni podatkov. Tako npr., samo za ilustracijo, pri dolgu kmeta iz Praš, Matevževega sina Jakoba, stoji pripis *dedit sein weib LXXVII β*, kar znaša dobrih 10 % celotnega dolga.⁹¹

Za obliko knjige dolžnikov bi z rezervo lahko rekli, da je sestavljena iz osebnih kontov. Pri tem tvorijo glavno besedilo same debetne vknjižbe, pri vsaki je navedeno leto dolga in izvor obveznosti, omenjeni redki pripisi pa predstavljajo kreditne.⁹² Morda gre zgolj za slučaj, vendar se te kreditne vknjižbe redno nahajajo na desni strani, kot je bilo to običajno pri trgovskem sistemu dvojnega knjigovodstva.

e) *Obračun mestnega sodnika*. Obenem z oskrbnikom je škofovim odposlancem polagal račune tudi mestni sodnik. Neposredna podrejenost zemljiškemu, obenem mestnemu gospodu je odraz krepitve mestne avtonomije, ki je v Škofji Loki v drugi polovici 15. stoletja dokaj očitna.⁹³ Čeprav izvira prvi ohranjeni obračun iz leta 1486, se je praksa samostojnega knjigovodstva mestnih sodnikov uveljavila že dosti prej. Začetki datirajo v leto 1440. Pred tem je nadzor nad obračunavanjem mestnega sodišča sodil v pristojnost oskrbnika; do vključno leta 1439 namreč redno srečujemo postavko o prihodkih omenjenega urada (*de iudicio ciuitatis, de iudicio et muta*) v gosposočinskih obračunih.⁹⁴ Sistem knjiženja je bil v principu tak kot pri obračunu gospostva, le da je bil sodnikov obračun z ozirom na manjši obseg poslovanja precej enostavnejši. Trem rubrikam prihodkov (mitnina, najemnina od mesnic in sodne globe) sta sledila popis izdatkov in bilanca ob koncu. Temeljnice se sicer nikjer ne omenjajo, vendar lahko sklepamo, da so podatki v pretežni meri temeljili na sodni knjigi, kjer bi pričakovali kopije zakupnih reverzov za različne vrste mitnin, zapisnike obravnav kaznivih dejanj, morda tudi kronološki register izdatkov.⁹⁵

2. Primer gornjegrajskega gospostva. V teritorialno upravnem pogledu je bilo gornjegrajsko gospostvo ljubljanske škofije razdeljeno v dober ducat uradov, ki so jim načelovali oficiali – lokalni oskrbniki (*ambtlewt*).⁹⁶ Svoje urade so upravljali avtonomno; o svojem poslovanju so vsako leto polagali račune oskrbniku, ki je načeloval finančni upravi gospostva. V primerjavi s freisinškim loškim gospostvom, ki tako po celotnem obsegu kot po

⁸⁹ BLAZNIK, Škofja Loka (kot v op. 86), str. 142; IDEM, Upori (kot v op. 87), str. 67.

⁹⁰ BLAZNIK, Sikstova pisma (kot v op. 35), str. 40 (fol. 179'); IDEM, Škofja Loka (kot v op. 86), str. 143.

⁹¹ RFR 15, fol. 44'.

⁹² FERDO GESTRIN, Knjigovodstvo na Slovenskem v 16. stoletju, Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod, Ljubljana 1999, str. 261.

⁹³ BLAZNIK, Škofja Loka (kot v op. 86), str. 123–4.

⁹⁴ RFR 1, fol. 11, 34, 82, 94', 145'; RFR 2, fol. 7', 47', 54'.

⁹⁵ Glede vsebine sodnih knjig glej Josip ŽONTAR, Najstarejša sodna knjiga mesta Kranja (1517–1520), Ponatis iz zbornika znanstvenih razprav juridične fakultete v Ljubljani XVIII., Ljubljana 1942, str. 2 ss in LEVEC-LUSCHIN, Protokol (kot v op. 31), str. 59–69.

⁹⁶ FERDO GESTRIN, Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426, ZČ 6–7 (1952–1953), str. 476.

velikosti uradov sodi nekako v isti rang, se zdi takšna upravna struktura bolj razdrobljena. Od računske dokumentacije so se iz let ob prelomu 15. v 16. stoletje ohranili register izdatkov, dva registra prejemkov in nekaj obračunov. Popis prejemkov iz let 1498 in 1499 ter obračun za leti 1499 in 1500 se vsebinsko ujemata, kar daje nekaj možnosti za rekonstrukcijo knjigovodske prakse.

a) *Register izdatkov*. Nedatirani register, ki po vsej verjetnosti izvira iz let 1506–1507,⁹⁷ je vsebinsko sestavljen iz dveh delov. V prvem so v kronološkem redu zabeleženi dnevni izdatki, v drugem pa tisti, ki so nastali po škofovem ukazu oziroma za njega osebno. Dnevni izdatki so dejansko knjiženi ločeno po dnevih, pri čemer se vsaka postavka začne z datacijsko vrstico (vsaka druga ali tretja je opremljena s svetnikom, pri ostalih pa je naveden le dan v tednu). Register je sumiran ob koncu in po straneh, sestavljen pa je, kar velja za vse gornjegrajske računske knjige, iz ločenih popisov “črnega” in “belega” denarja.⁹⁸

Register je zelo verjetno pripadal oskrbniku. Pri tej domnevi se opiram na njegov obračun za leti 1499 in 1500, kjer se med izdatki nahaja rubrika z naslovom *Auff taglichn ausgab, ...*, ki v sumarni obliki navaja izdatke *nach lawt seiner register*.⁹⁹ Ker se register z obračunom časovno ne ujema, je vsebovani delež izdatkov težko ugotavljati. Glede na višine zneskov sklepam, da register ne zajema vseh.¹⁰⁰ Vsekakor pa je služil kot ena od predlog za sestavo obračuna.

b) *Register prejemkov*. Na voljo sta dva primerka. Prvega, iz let 1498–1499, je nedvomno vodil oskrbnik Mihael Valar. Tekst je pisan v prvi osebi ter je sestavljen pregledno iz več delov (dohodki od letne rente in (izrednega) židovskega davka, od desetih, od cerkvenih vikarjev, ...). V okviru tega so postavke oblikovane po uradih; povsod je navedena predpisana služnost, dejanska oddaja in morebitna odstopanja. Postavke in širši sklopi so vzorno sumirani.

Drugi datira v leto 1497, pripadal pa je upravitelju gospostva Ahacu Višnjegorskemu.¹⁰¹ Upravitelj je bil po položaju najvišji gosposki uradnik, težišče njegovega delovanja pa kaže postaviti nekako v pravno-politično sfero. V skladu s tem je opravljal funkcijo deželskega sodnika in kot tak tudi obračunaval poslovanje tega urada,¹⁰² kar prejkone kaže na to, da bi se omenjeni register moral nanašati na ta urad. Oporo tej domnevi daje en sam vpis v registru: *Item was ich von dem gericht emphanen hab syder Sandpetrs tag der nachsten raytung dy ich than hab*.¹⁰³ Vir ni urejen sistematično; deli se v dva sklopa posa-

⁹⁷ Izhodišče za datiranje registra predstavlja vpis: *in die circumcisonis feria sexta* (RLJ 7, fol. 5). Omenjena kombinacija se pojavlja v verjetnih letih 1490, 1496, 1501 in 1507. Že eden od predhodnih raziskovalcev je vpis opremil z letnico 1507 in pristavil vprašaj. Za dokajšno verjetnost pravilnosti te datacije govori dejstvo, da se v registru pojavlja precejšnje število oseb iz škofove plačilne liste iz l. 1504 (Ignaz OROŽEN, *Das Dekanat Oberburg, Das Bistum und die Diözese Lavant 2/2*, Marburg 1877, str. 6). Ker se v začetku opombe navedeni vpis (1. januar) nahaja sredi registra, je pri dataciji treba upoštevati obr. leto 1506 oz. letnici 1506–1507.

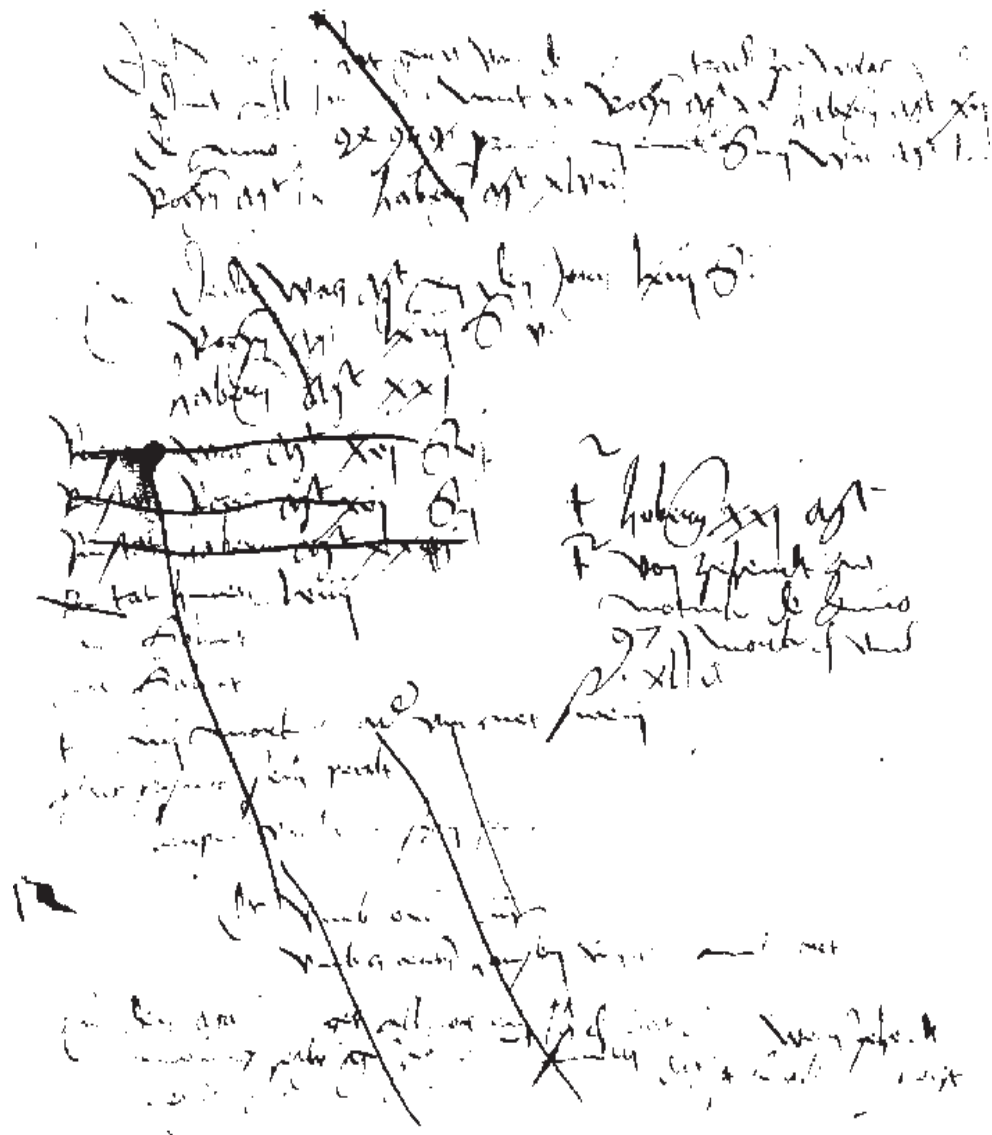
⁹⁸ Gre za razlikovanje med dvema števnima denarnima sistemoma, do katerega je prišlo v drugi polovici 15. stoletja na slovenskem ozemlju, kot prehodni coni med območjem severnoitalijanskega denarja na eni in dunajskega (avstrijskega) na drugi strani. Nekaj več vredni italijanski pfenigi se v virih omenjajo kot “črni”, slabši dunajski pa kot “beli”. Podrobno o tem Sergij VILFAN, *Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja*, ZČ 40 (1986), str. 397 ss.

⁹⁹ RLJ 8, pag. 115.

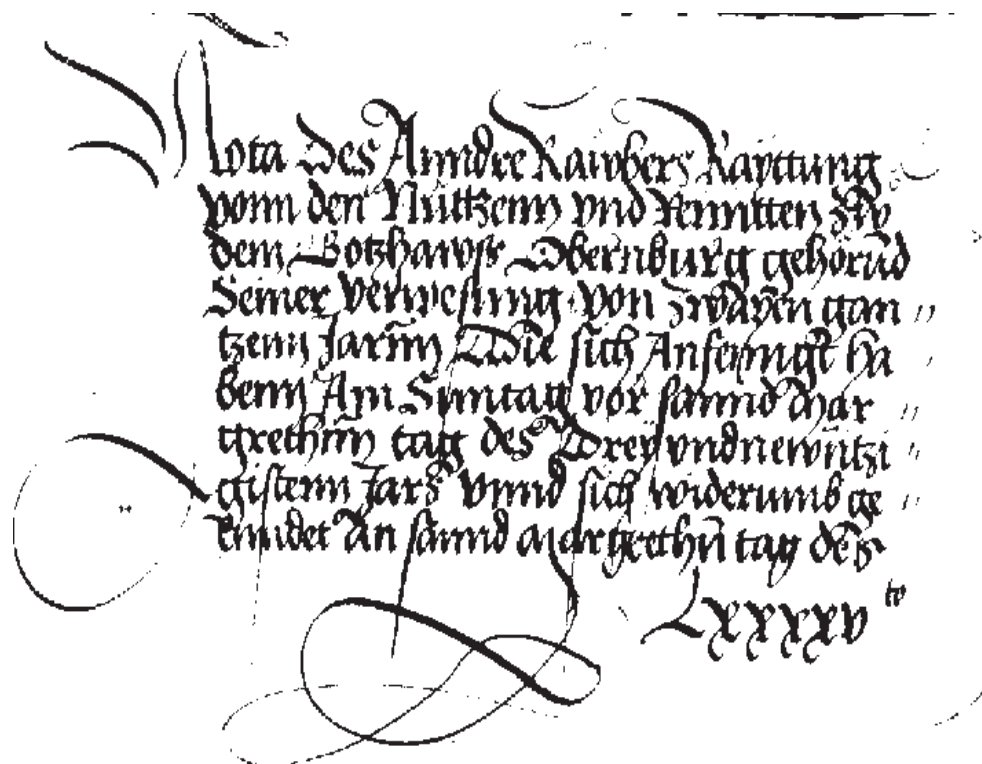
¹⁰⁰ Vsote izdatkov v črnem denarju znašajo: register 1496 – 441 lb 41 B; obračun 1498 – 970 lb 102 B; obračun 1499, 1500 – 1563 lb 37 B (v povprečju za eno leto 781 lb 138 B 1 d). RLJ 4, pag. 27, 31, 36; RLJ 8, pag. 82, 117).

¹⁰¹ RLJ 5, fol. 1.

¹⁰² ... *von ... alles seines einnemens vnd ausgebens von pennfallen, straffgelt vnd annders laut seiner eingelegten register ein ... raittung gethan*, Računsko pismo iz 1524, jun. 4., NŠAL, ŠAL, GG, A, fasc., 14. Obračun upravnika Ahaca Višnjegorskega iz leta 1497 npr. izkazuje ca. 244 goldinarjev prihodkov in 194 gld. izdatkov, kar je predstavljalo, grobo rečeno, desetino prometa gornjegrajskega gospostva. RLJ 4, pag. 49.

Slika 5: Obračun gospodstva Gornji Grad za leti 1495 in 1496, prihodki od desetine v uradu Vologa (Der Matheus hat gerat von den zehent traid zw Wolag vnd/ dint all jar wacz mut xx, ...). NŠAL, ŠAL, Gg, A, fasc. 13/1, pag. 45.

Slika 6: »Protokol« obračuna gospostva Gornji grad za leti 1493 in 1494 (Nota des Anndre Rawbers räyttung/ vonn den nüttzenn vnd renntten zw/ dem gotzhawss Obernburg gehörend, ...). NŠAL, ŠAL, Gg, A, fasc. 13/1, pag. 32.

Anno dñi. 1497.			
Prepositus.			
Angaria	Crucis		percepit
	Lucie		
	Emerum		
	Penthecoste		
Decanus.			
Angaria	Crucis		percepit
	Lucie		
	Emerum		
	Penthecoste		
Nicolanus podn.			
Angaria	Crucis		percepit
	Lucie		
	Emerum		
	Penthecoste		
Cristoforus			
Angaria	Crucis		percepit
	Lucie		
	Emerum		
	Penthecoste		

Slika 7: Redni prejemki ljubljanskih kanonikov za leto 1497 (Anno domini 1497/ prepositus/ Angaria crucis percepit xiiii ducatos, ...). Večnamenska poslovna knjiga ljubljanskega stolnega kapitlja 1494–1533; NŠAL, KAL, U 1.

Prva postavka v obračunu je vedno sumarni znesek iz registra prejemkov, t. j. seštevek vsega denarja, ki ga je oskrbnik med letom odvajal v komoro. Zatem so navedeni še ostali prejemki in izdatki, bilanca in nekaj dodatnih pripomb. Uporaba tretje osebe v zapisu (*hat er geben heren Michelen in die chamer*) kaže, da so se tudi ti obračuni nižjih uradnikov vršili pred komisijo. Ni izključeno, da so obračunavali hkrati in pred isto komisijo kot oskrbnik. Uporaba njegovega registra kot predloge njihovim obračunom in nenazadnje dejstvo, da so le-ti zapisani na istem mestu kot njegov obračun, govorita temu v prid. Slednji namreč predstavlja drugi del celotnega dokumenta. Njegova zgradba je povsem običajna (prihodki – izdatki – bilanca). Prihodkovni del v pretežni meri temelji na registru. Iz njega so črpani dohodki od zemljiške rente, desetine, židovskega davka, cerkvenih vikarjev, itd. Postavka iz rentnega dela se v našem primeru glasi takole:

*Asbalt ambtman in Pirc ab Lawffen hat
geben heren Michelen 75 lb 12 β.*¹¹²

Tudi pri izdatkih se na nekaterih mestih kot temeljnica omenja register,¹¹³ ponekod vknjižbe temeljijo na podlagi pobotnic in drugih zapisov (*aufschreiben*),¹¹⁴ večinoma pa predloge niso omenjene.

Obračun za leti 1493 in 1494 je zasnovan podobno, le da so obračuni oskrbnikov, namesto da bi imeli vlogo nekakšne priloge, organsko vključeni vanj; tvorijo namreč prvo rubriko prejemkov. V nasprotju s tem ima prvi ohranjeni obračun, za leti 1495 in 1496, vsaj do neke mere bolj običajno strukturo prihodkovnih in izdatkovnih rubrik, ki pa so razvrščene v nekoliko neobičajnem vrstnem redu. Najprej so – ločeno – navedeni izdatki obeh obračunskih let, za njimi pa v enakem kronološkem redu ustrezajoči prihodki. Na koncu je zabeležen popis dolgov oskrbnikov.

3. Primer ljubljanskega stolnega kapitlja. V primerjavi z drugimi je finančna uprava ljubljanskega stolnega kapitlja svojo dokumentacijo vodila na nekoliko neobičajen način. Izmed zbora kanonikov imenovani oskrbnik (*procurator*), ki je bil zadolžen za upravljanje s kapiteljskim premoženjem, je namreč o svojem poslovanju vodil eno samo knjigo. V začetku je bil v njej predviden prostor za seznama prihodkov in izdatkov, letni obračun ter popis dolgov preteklega obračunskega obdobja. Kasneje so njeno namembnost še razširili, saj najdemo v njej temeljne urbarje kapiteljske posesti in celo zapise statuten.¹¹⁵

Na prvi pogled konfuzna podoba številnih rubrik s polno drobnimi pripisi, prečrtanimi deli besedila itd., se ob temeljitejšem branju izkaže za dokaj urejeno in domiselno zasnovano knjigo. Za ponazoritev vzemimo pod drobnogled izsek besedila, ki se nanaša na obračunsko

¹⁰⁸ Ljubno v Savinjski dolini.

¹⁰⁹ Vsota 60 lb (dunajskih) 19 β (kratkih, beneških) je enaka 90 markam (dunajskim) in 38 pfenigom (črnim) v registru; *minus* je očitno pripisan pomotoma.

¹¹⁰ Mihael Valar, v letih 1498–1500 oskrbnik gornjegrajskega škofijskega gospodstva.

¹¹¹ Kmetija Repelšak, severno od Ljubnega.

¹¹² RLJ 8, pag. 76.

¹¹³ Npr.: *Item hat her Michel nach laut des register vmb wein geben swarczer muns 100 vnd 5 lb β 41.* RLJ 8, pag. 82.

¹¹⁴ Npr. v obračunu za leti 1493 in 1494: *Aber so hat er auf ain quitung den verweser in Stein stewr gelt entricht 50 phunt d in weÿsser münss macht Hungrisch gulden 37,5; Aber so pringt des Anndree Rawber ausgab so er in halt seines aufschreibens zuaintzigen, ...* RLJ 3, pag. 29.

¹¹⁵ RLJ 1; prim. Anton KOBLAR, Star urbar v ljubljanskem kapiteljskem arhivu, IMK 9 (1899), str. 141 ss.

leto 1499.¹¹⁶ Pod naslovom *Notantur redditus principales capituli Leybacensis primo anni 1499* so najprej navedeni dohodki kapitlju inkorporiranih župnij, sledijo dohodki od desetnin, posameznih kolonov, mašne ustanove škofa Žige Lamberga (*redditus ad fundationem episcopi in basilica*)¹¹⁷, dohodki od vrtov na Poljanah in različni manjši, izredni prihodki (*percepta minuta*). Pri vseh rednih dohodkih je na prvem mestu navedena služnost, zatem pa sledijo vse dejansko odvedene vsote. Popisu prihodkov sledi popis izdatkov, in sicer najprej porcije (nekakšna preživnina) kanonikov za vsako četrletje (*angaria*) posebej, zatem pa še manjši izredni izdatki, na koncu stroški gradbenih (verjetno vzdrževalnih) del na kopališču, ki so zapisani kar v obliki obračuna s kopališkim mojstrom.¹¹⁸ Registra kot celoti nista sumirana, seštevki se delno nanašajo na tematske sklope, delno pa se nahajajo na dnu strani. Obračun, ki sledi registroma, je zapisan v sumarni obliki. V zelo zreduciranem kontekstualnem delu se omejuje zgolj na ostanek denarja v blagajni in na neporavnane dolgove tekočega in eventualno prejšnjih let. Navajanje kakršnih koli sumarnih zneskov prihodkov in izdatkov se očitno ni zdelo potrebno, saj so se dotični registri nahajali v isti knjigi. Glede na vestno navajanje zneskov različnih vrst denarja,¹¹⁹ je evidentno, da se je obenem s polaganjem obračuna izvajala tudi dejanska (fizična) inventura blagajne. Obračun sta prejemale običajno dva izmed kanonikov, ki sta dokument potrdila z lastnoročnim podpisom (*suus scriptum singulis signetis roboravant*). Nazadnje je naveden popis dolgov, t. j. obveznosti, ki do polaganja obračuna še niso bile poravnane. Najlepše lahko vidimo način zapisovanja dolgov na primeru leta 1497. Obračun za to leto jih navaja v skupnem znesku okoli 164 funtov.¹²⁰ Obračunu sledi podroben popis zaostalih obveznosti, najprej za tekoče leto (*debita que remanserunt de annis pereuntis primo de anno 97*), za tem pa še za leta pred tem (*antiqua debita*). Dolžniki so popisani s presledki, tako da je oskrbnik lahko sproti beležil vračila. Vsako vračilo je praviloma datirano, pripisan pa je tudi ostanek dolga, njegov morebitni odpis ipd. Ob koncu popisa je naveden sumarni znesek teh ostankov, ki jih spet najdemo kot "stare dolgove" posamično zapisane v popisu, ki sodi k naslednjemu letu.¹²¹

*

Če na kratko povzamemo, je bila glavna naloga knjigovodstva tako v loškem kot tudi gornjegrajskem gospostvu izdelava vsakoletnega obračuna, ki je obsegal vse sfere poslovanja v zaokroženi dislocirani teritorialni enoti.

V Škofji Loki se je sčasoma spričo utrjevanja mestne avtonomije izpod oskrbnikove pristojnosti osamosvojil urad mestnega sodnika, tako da sta od druge polovice 15. stoletja oba vodilna nameščenca polagala račune ločeno. Zemljiškega oz. mestnega gospoda so pri tem zaradi oddaljenosti gospostva od upravnega sedeža zastopali odposlanci, ki so letne obračune (skupaj z dohodki) posredovali škofu oz. njegovemu osrednjemu finančnemu uradu. To je bil torej edini del finančne dokumentacije, ki se je hranil v freisinški registraturi.

¹¹⁶ RLJ 1, pag. 132–59.

¹¹⁷ Prim. RLJ 1, pag. 139 in ŽNIDARŠIČ GOLEC, Duhovniki ljubljanske škofije (kot v op. 43), str. 84.

¹¹⁸ S kopališkim mojstrom je najverjetneje obračunal oskrbnik, saj je protokol obračuna pisan v prvi osebi ednine (*Feci rationem cum Michaelae walneatore de expositis per eum pro structura walnei, ...*). RLJ 1, pag. 153.

¹¹⁹ Npr. v obračunu za leto 1498: *... remanserunt in corbana ducati Hungari tregintanouem, Renenses vero florenos quinquaginta, nigre monete circa centum LXIII tl d. Etiam remanserunt sex ducati per tl et IIII β. Remanserunt etiam marcelli viginti nouem*. RLJ 1, pag. 120.

¹²⁰ *Remanserunt etiam debita subscripta quorum summa est circa centum sexaginta quatuor tl d, ...*. RLJ 1, pag. 115.

¹²¹ Pod naslovom *Debita antiqua de annis 96, 97 non dum soluta*. RLJ 1, pag. 129.

Vsi ostali akti so bili izključno internega ali celo privatnega značaja in so se ohranili zgolj slučajno. Čeprav je letni obračun v pretežni meri slonel na poslovanju kaščarja, ta uradnik neposrednih stikov s centralno finančno upravo, razen tega, da je bil podvržen občasni kontroli, ni imel. Bil je podrejen oskrbniku, kljub temu pa njegovi registri niso služili kot neposredna predloga pri izdelavi obračuna. Kot glavne predloge moramo vsekakor smatrati urbarje in davčne registre, poleg tega pa še različne pobotnice in zadolžnice, upoštevati pa je treba tudi možnost, da dobršen del, predvsem izdatkov, ni bi knjižen na podlagi temeljnic.

V Gornjem Gradu je upravni aparat segel za stopnjo nižje, na nivo uradov, ki so jih samostojno upravljali lokalni oskrbniki. Ti so dohodke od svojih uradov posredovali predpostavljenemu oskrbniku gospostva, obračunavali pa so verjetno skupaj z njim pred škofijsko komisijo v Ljubljani. Oskrbnik je o svojem poslovanju vodil registre prejemkov in izdatkov, ki so mu služili kot direktna predloga pri sestavi obračuna. Razen tega so vknjižbe obračuna temeljile na različnih potrdilih in zapisih. Oblika in vsebina računske dokumentacije v tem času nista bili ustaljeni, ampak sta iz leta v leto variirali, kar velja tudi za obračunska obdobja.

Nekoliko drugačen sistem so poznali ljubljanski kanoniki. Oskrbnik je svoje poslovanje izkazoval neposredno z registri prejemkov, izdatkov in dolgov, sam obračun pa je predvsem izkazoval dejansko (fizično preverjeno) stanje v blagajni. Vsa omenjena dokumentacija je bila vodena v eni knjigi. Na podobne težnje (hraniti vso poslovno dokumentacijo v eni knjigi) naletimo v tem času tudi pri različnih bratovščinah, kar pa je razumljivo, saj je njihovo poslovanje imelo dokaj omejen obseg.¹²²

Podobne sisteme vodenja finančnih knjig (predvsem z ozirom na prva dva primera), seveda z odstopanji zaradi različne upravne strukture, tradicije, itd., lahko domnevamo tudi za ostale teritorialne in urbane urade "javne uprave", pri katerih so od finančne dokumentacije ohranjeni le obračuni. Bistvenih razlik v njihovi sestavi ni, kar kaže na obstoj neke časovno in prostorsko pogojene ustaljene knjigovodske prakse. Kot temeljnice predvsem izdatkovnim postavkam se povsod bolj ali manj pogosto omenjajo razne pobotnice. Nekateri kranjski deželno knežji obračuni celo v ločenih rubrikah navajajo *exposita auf brief* in *alia exposita*.¹²³ Redno vodenje registrov prejemkov in izdatkov izkazujejo npr. obračuni celjskega mestnega sodnika vsaj od začetka šestdesetih let 15. stoletja dalje.¹²⁴

¹²² Božo OTOREPEC, Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489–1518, GZL 8, Ljubljana 1963, str. III.

¹²³ Tako obračuni za: Vicedomski urad iz let 1421–1422, (RDK 5, fol. 34'–35); deželsko sodišče Kamnik v letih 1437 in 1438 (RDK 6, fol. 4); gospostvo Gamberk v letih 1436–1438 (RDK 6, fol. 26–26'); urad Ig 1437–1438 (RDK 6, fol. 29');

¹²⁴ *Alles seins innemen hat pracht mit sambt der niderleg, standtgelt vnd stewr inhalt seins register aufschreyben facit, ...; Daendtgegen hat sein ausgab pracht inhalt des registers facit, ...* . RMI 1, fol. 60.

IV. Priloga – Primeri obračunskih protokolov

DEŽELNOKNEŽJI OBRAČUNI

Tirolsko-goriška komora

1. 1291, maj 18., grad Tirol.

*Anno eodem [1291 op. M.B.], die Veneris 14 exeunte maio, in castro Tyrol fecit Chunr[adus] [camerarius op. M.B.] de Frideberch rationem de receptis.*¹²⁵

Ljubljanski kletarski urad

2. 1290, maj 15.

*Anno domini millesimo CC LXXXX, die xv intrante maio, fecit Nycolaus, clauiger de Laybach, rationem de eo, quod dedit domino comiti Alberto de Goricia, quem expediuerat de anno presenti, qui expirat in epyphania domini...*¹²⁶

Urad deželnega pisarja na Štajerskem

3. 1331, julij 27., Dunaj.

*Anno domini 1331 notatur ratio habita cum discreto viro Johanne lantschriba Styrensi per dominos duces Austrie et Styrie, Alberto et Ottone, in Wienna, in domo plebani Wiennensis. Presentibus honorabilibus viris, magistris Heinrico predicto plebano, Heinrico de Wintertawer, prothonotariis suis, Chunrado plebano de Ruekersbüch, Hermannu plebano in Mirein, Nycolao de Ebenfurt et aliis viris fidedignis, de officio suo lantschribatus Styrie, quod eodem anno convenit pro tribus milibus et quingentis marcis argenti puri, et hec ratio est habita proxima sabbati die post diem beati Jacobi apostoli.*¹²⁷

Kranjski vicedomski urad

4. 1392.

*Raittung von dem vicztumampt ze Laybach von sand Michels tag in dem LXXXXI iar vnczen auf sand Michels tag in dem LXXXXII iar.*¹²⁸

5. 1424, marec 14.

*Nota an son tag letare anno etc. vigesimo tercio hat Cristan von Arnuels vicztum in Krayn verraytt dasselb vicztumbampt von sand Michels tag des vergangen vierczehenhundert vnd ainvundczwainczigisten jars vncz yff sand Michels tag des vierczehenhundertisten vnd zwaiundzwainczigisten jars presentibus domino Arnesto episcopo Gurcensis cancellario, Conrado de Kreyg magistro curie, Johanne Greyfenegker magistro camere et Conrado Zeidlerer plebano in Marchpurg notario camere.*¹²⁹

¹²⁵ RDK 1, fol. 49'; obj. v: HAIDACHER, Tiroler Rechnungsbücher (kot v op. 31), tekst B, št. 145, str. 300.

¹²⁶ RDK 1, fol. 27'; obj. ibidem, tekst B, št. 76, str. 245–6.

¹²⁷ RDK 2, fol. 47'; obj. v: JOSEPH CHMEL, Zur österreichischen Finanzgeschichte in der ersten Hälfte des vierzehnten Jahrhunderts, Der österreichische Geschichtsforscher 2/2, Wien 1841, št. XXVIII, str. 216.

¹²⁸ RDK 3, fol. 43'; obj. v: LACKNER, Rechnungsbuch (kot v op. 18), št. 24, str. 79.

¹²⁹ RDK 5, fol. 32'.

Urbarialni urad Kamnik – Stari grad**6.** 1439, julij 21.

*Nota an eritag nach Margarete anno domini etc. xxxix^o hat Sigmund Lamberger an stat weilnt Jacoben Lamberger seins vater verraitt die nucz, czins vnd gulte der vessten vnd vrbars czu Ober Stain von czwain ganczen jarn die sich czu sand Jorgen tag nachstuerangen geendet haben. Presentibus Jeorio Tscharnoml vicedomino et Wernhart Fuxperger.*¹³⁰

Urbarialni urad Vivodina**7.** 1469, november 30.

*Nota am phintztag an sannd Anndres tag anno etc. lx nono hab ich Jorig Raynner vitztumb in Krain auf geshefft des R[omischen op. M.B.] k[aisers op. M.B.] etc. meins allgenedigsten heren vnd nach beuelhen heren Krystoffen von Mörsperger mit Jacoben Würtzpüchler seiner hanndlung innemenn vnd ausgeben der nütz vnd guld des ampts an dem Oberen Hertzogtumb von vi ganntzen jaren die sich zw sannd Jorgen tag des xliii^c vnd lxiii jars angefenngt vnd sich zu sannd Jorgen tag des benanten xliii^c vnd newn vnd sechzigsten jars nachst vergangenn geenndet hat, das ist von dem lxiii, lxiiii, lxv, lxvi, lxvii vnd lxviii jaren.*¹³¹

Goriški uradi**8.** 1402, april 26.

*Es ist ze merkchen daz Erasem purckhgraff hawbtman ze Luncz, Hanns von Rabbat hawbtman ze Görz, Jorg im Turn ze Luncz und Friedreich Helawz von meiner herren wegen ein gancze raytung getan habent mit Ibann amptmann ze Reyfenberg [Rihemberk], an mitichen nach sand Jorgen tag anno domini mcccc secundo; von einem ganczen jare, das sich an demselbn nachst vergangenen sand Jörgen tag geendet hat.*¹³²

9. 1398, julij 15.

*Derselb Johannes Staczner hat geraitet das ampt zu der Alben [Planina] an mentag vor Margarethe des lxxxviii jares vnd ist auf in gelegt gancz nucz von einem jare, das sich an sand Jörgen tag in dem lxxxviii jare geendet hat.*¹³³

OBRAČUNI CERKVENIH GOSPOSTEV**Freisinški gospostvi Škofja Loka in Klevevž****10.** 1317, november 6.

Anno domini millesimo ccc xvii, dominica ante Martini, habita finali racione cum Pilgrimo capellano granatore in Enczestorf et positis super eum remanenciis proxime computa-

¹³⁰ RDK 6, fol. 1.¹³¹ RDK 8, fol. 17.¹³² RDK 4, fol. 14, objava v: M. Kos, Primorski urbarji (kot v op. 34), str. 128.¹³³ RDK 4, fol. 16', objava ibidem, str. 131.

¹³⁴ Joseph ZAHN, CDA-F III. Band (FRA, Abteilung II, Band XXXVI), Wien 1871, str. 115. Primerek se ne nanaša na nobeno od v naslovu omenjenih gospostev na današnjem slovenskem ozemlju ampak na freisinško gospostvo Grobenzersdorf v Spodnji Avstriji. V ta seznam protokolov je uvrščen zato, ker ustrezni obračuni za naši gospostvi iz tega časa niso ohranjeni, izbira gospostva pa pri razlagi razvojnih trendov neke pisarne ne igra nikakršne vloge.

*cionis, necnon prouentibus predialibus quarundam villarum pro anno transacto CCC XVI et prouentibus predialibus anni presentis tam in annona quam denariis quos collegit et percepit, inclusis eciam quibusdam solucionibus debitorum usque in tempus presens prout in libro rationum particulariter continetur, ...*¹³⁴

11. 1397, junij 2., Dunaj.

*Racio facta est cum Ortolffo, granatore nostro in Lack [Škofja Loka], de perceptis et distributis per eum a festo sancti Georii anno LXXXVI usque ad festum Georii anno LXXX septimo et est facta Wienne die sabbati post festum ascensionis anno nonagesimo septimo.*¹³⁵

12. 1486.

*Vermerkht meins gnadigen herren von Freyssing mewtt vnd gerichtt zu Lakch [Škofja Loka] anno domini etc. LXXXVI.*¹³⁶

13. 1486.

*Vermerkht die raittung von dem ambt zw Klingnfels [Klevevž] im LXXXVI.*¹³⁷

14. 1493.

*Vermerckt die nutz vnd ranndt der herrschafft Laackh [Škofja Loka] im LXXXIII jare.*¹³⁸

15. 1494, julij 26.

*[Škofja Loka] Vnd solich rayttung ist beschehen am montag nach sand Margretthen tag in peybesen Jorigen von der Dwrr, meins gnedigen herren pfleger, Joachym Purckstaler, Cholman Kramer diezeyt stattrichter, Wolffganng Swartz, Jorg Weniger, Michel hoffschmid, Haynreich vischer, anno LXXXIII^{to}.*¹³⁹

Krški uradi v "Marki" – Lušperk

16. 1432, februar 14.

*Anno etc. xxxii^o in die Valentini martiris audite sunt rationes Achacj Drubnekger burggrafj et officialis in Lusperg, de omnibus suis perceptis et expositis eiusdem officij vnius anni, qui se Georj proxime futurum finiet.*¹⁴⁰

Briksenško gospostvo Bled

17. 1460, januar 13.

*Facta ratione in octava epiphanie anno domini M^o cccc^o sexsagesimo cum domino Andreā Bradina vicario capelle seu prepositure beate Marie Virginis in insula Veldensi de anno domini M^o cccc^o LVIII de fructibus et redditibus, censibus, bladiis et quibuscumque spectantibus ad predictam capellam defalcationibus ...*¹⁴¹

¹³⁵ RFR 1, fol. 10', obj. v: BLAZNIK, Urbarji (kot v op. 12), str. 270.

¹³⁶ RFR 7, fol. 1.

¹³⁷ RFR 8, fol. 1.

¹³⁸ RFR 16, fol. 2.

¹³⁹ Ibidem, fol. 16'.

¹⁴⁰ RKR 1, fol. 69'.

¹⁴¹ RBR 1, fol. 5, transkripcija v: M. Kos, Briksenški urbarji (kot v op. 37).

¹⁴² RLJ 4, pag. 37.

Ljubljansko škofijsko gospostvo Gornji Grad in kapiteljska posest**18.** 1497.

*Des Andre Harrer rāittung seiner handlung zu Oberenburg [Gornji Grad] beschehen innemens vnd ausgebens anfankh zu den weinnachten des LXXXVI jars bis wider auf weinnachten des LXXXVII.*¹⁴²

19. 1499.

*Asbalt zw Laufen hat von sein ambt in Pirg ab Lauffen [Ljubensko hribovje] verrat namlich von den czban jaren anno 98 vnd 99.*¹⁴³

20. 1501, august 10.

[Gornji Grad] *Also ist alles heren Michellen ein nemen vnd aus geben die czba jar die sich an gefangen haben anno 99 am tag Lucie vnd sich wider gendet haben anno 1500 primo am tag Laurenczy glegt vnd gegen ein ander auff gehebt warden ist man im nach suldig peliben an sien suld 23 lb minus 10 β vnd sein jar ent sich natiuitatis Marie anno 1500 primo.*¹⁴⁴

21. 1495.

*Nota des Anndre Rawbers rāittung vonn den nūttzenn vnd renntten zw dem gotzhawss Oberenburg [Gornji Grad] gehōrend. Seiner verwesung von zwayen gantzenn jarenn die sich anfenngt habenn am suntag vor sannd Margrethenn tag des dreÿ vnd newntzigistenn jars vnnd sich widerumb geenndet an sannd Margrethen tag des LXXXV^{to}.*¹⁴⁵

22. 1495.

*Notandum quod facta est ratio per renuntiandum partem dominum prepositum decanum et dominos de capitulo cum domino Cristofero Nositza, canonico pro tempore procuratore capituli [Lj. stolni kapitelj] de anno 94° vsque ad angariam pentecostes inclusiue anni 95 de omnibus et singulis prouentibus, redditibus et obuentionibus capituli, pariter et de expositis per eum pro dominis capitularibus et eorum portionibus canonicalibus et quibusuis aliis minutis expositis.*¹⁴⁶

23. 1505, Ljubljana.

[Lj. stolni kapitelj] *Actum Laibaci anno quinto M^o cccccv^o. Presentibus ibidem dominis canonicis Nicolao Sparobitz, Simone Schorß, Georgio Prawnsperger et Mihaele Valler.*¹⁴⁷

Župnijsko gospostvo Slovenjgradec**24.** 1456, september 21.

*Vermerkht die rāitung von der pharr zu sand Pangraczen zu Windischgretz das her Gillig geraÿt hat von herrn Jorgen Schewchenpalkch wegen vnd von dem LV jar, das selbs in gahabt hat ... das ist geschehen an sand Matheus Euwangelisten tag anno etc. LVI°.*¹⁴⁸

¹⁴³ RLJ 8, pag. 69.¹⁴⁴ RLJ 8, pag. 117.¹⁴⁵ RLJ 3, pag. 32, (slika 6).¹⁴⁶ RLJ 1, fol. 75.¹⁴⁷ RLJ 1, pag. 177.¹⁴⁸ RLJ 9, fol. 28, objava v: Arnold LUSCHIN, Das Fürstbischöfliche Archiv zu Laibach, BKStGQ 5 (1868), str. 91.¹⁴⁹ RMI 1, fol. 3.

OBRAČUNI MESTNIH SODIŠČ

Celje

25. 1461, julij 28.

*Anno domini M cccc lxi^O an Eritag nach sannd Anna tag ist ain raittung beschehen mit Hannsen goldsmid weilend stattrichter zu Cili vmb sein innemen vnd aussgeben der angelagene stewr vnd ander zustennd von dem lx jar das sich zu sand Jorgen tag nachstuerungen geendet hat.*¹⁴⁹

26. 1459–1480 *Des <ime sodnika> raittung von dem <letnica> jar*
 1481–1482 *Des <ime sodnika>, weilend richter raittung von dem <letnica> jar*
 1483–1488 *Ain raittung mit dem <ime sodnika> weilend stattrichter zu Cili vmb sein innemen im <letnica> jar*
 1489–1491 *Anno domini etc. im <letnica> jar ist ain raittung beschehen mit <ime sodnika>, weiland stattrichter zw Cili seins einnemen*
 1492–1502 *Anno domini etc. im <letnica> jar ist ain rayttung beschehen mit <ime sodnika> seins stattgerichts einnemen vnd ausgab an <datum>*¹⁵⁰

Maribor

27. 1469, januar 17.¹⁵¹

*Vermerkt was mir Sebalden Mitterhueber von meinen herrn des rats vnd der gemain ist eingeanntwurt worden, als ich an sand Petrs tag der stueltefyr zu richter gesezt bin worden anno etc. lxxv^O.*¹⁵²

28. 1469, januar 17.

*Vermerkt daz richter, rat vnd ettleich der gemain mit Sewalten Mitterhueber ain ganncze volkomene raittung an heutigen tag gatan haben vnd ist alle sachen wie sich die mit alten ausstanden der stewarten, auch waz er ausgeben hat dy weil richter ist gewesen vnd alles sein innemen vnd ausgeben schon geneinander gelegt vnd ausgehebt vnd ist alles quitt vnd quart. Geschehen an eritag vor Antoni anno etc. lxxviii^O.*¹⁵³

¹⁵⁰ Ibidem.¹⁵¹ Glede datacije prim. pril. št. 28; oba pasusa sta del istega dokumenta.¹⁵² RMI 2, fol. 73; obj. v: Jože MLINARIČ, Davčni registri in obračunske knjige 1452–1593, GZM 17, Maribor 1991, str. 42.¹⁵³ RMI 2, fol. 107; obj. v: MLINARIČ, GZM 17 (kot v op. 152), str. 84.

Zusammenfassung

Die spätmittelalterliche finanzielle Dokumentation und die Buchhaltung der Grundherrschaften und Ämter in den zentralen slowenischen Ländern

Matjaž Bizjak

Die vorliegende Abhandlung beruht auf einem planmäßig gesammelten Material, das sowohl einen beträchtlichen Teil der in der slowenischen Historiographie bekannten als auch der bisher nicht beachteten mittelalterlichen finanziellen Dokumentation für Zentralslowenien umfaßt. Wegen seiner Sonderentwicklung wurde das slowenische Küstengebiet mit seinem unmittelbaren Hinterland gänzlich aus der Abhandlung ausgesondert, ebenso einige spezifische Rechnungsquellen, die sich nicht unmittelbar auf die regelmäßige Geschäftsführung der territorialen bzw. urbanen Behörden beziehen. Während die zu behandelnde Materie chronologisch rückwärts bereits durch das Vorhandensein von Quellen selbst begrenzt wurde, bot sich als untere Grenze aus pragmatischen Gründen (stellenweise nicht ganz starr) die übliche Jahreszahl 1500 an.

Im Hinblick auf den Inhalt gliedern sich die Rechnungsbücher in mehrere Typen, die verschiedene Phasen des Buchhaltungsprozesses darstellen. Der bei weitem häufigste Typ der mittelalterlichen finanziellen Dokumentation, dem man heute in den Archiven begegnet, ist die Abrechnung. Das bedeutet keineswegs, daß sich mittelalterliche Kanzleien überwiegend auf eine derartige Dokumentation ihrer Finanzgebarung beschränkten. Der Stand der Erhaltung ist nur eine Folge der Tatsache, daß nach der Fertigstellung der Abrechnung, die einen periodischen Bericht über die Geschäftsführung darstellte, der Großteil der sonstigen in einer Rechnungsperiode entstandenen Dokumentation, ohne praktischen Wert blieb. Die erste Stufe des Buchhaltungsprozesses stellen meistens chronologisch angelegte Register von Einnahmen und Ausgaben dar, die jedoch lediglich als eine der Vorlagen bei der Rechnungslegung verwendet wurden. Auf summarische mehrere Jahre umfassende Abrechnungen stößt man seltener, ebenso auf Schuldbücher, die eine Grundlage für die Eintreibung von unbeglichenen Abgaben bildeten. Manchmal wurde all diese Dokumentation durch eine Art Mehrzweckgeschäftsbuch ersetzt, das die gesamte Geschäftsführung eines Amtes umfaßte. Vom Standpunkt des einbezogenen Territoriums bzw. des Rangs des Rechnungsamtes aus betrachtet gliedert sich die finanzielle Dokumentation in zentrale und regionale Rechnungsbücher sowie Abrechnungen einzelner Herrschaften bzw. Ämter. Diese Gliederung entspricht im groben dem tatsächlichen Stand, sie ist jedoch flexibler aufzufassen. Infolge der verschiedenen Arten der Verwaltung und der Größe von gleich benannten Verwaltungseinheiten, kann die Spannbreite im Rahmen einer Kategorie beträchtlich sein. Bezeichnenderweise kannte praktisch kein Verwaltungssystem auf dem behandelten Territorium eine finanzielle Dokumentation auf allen drei erwähnten Instanzen.

Die erhaltenen mittelalterlichen Abrechnungen der Ämter setzten sich in ihrer entwickelten Form im 15. Jahrhundert im groben aus einem Eingangsprotokoll und einem Kontext zusammen. Das Protokoll stellte einen vom folgenden Text durch einen größeren Abstand getrennten Absatz dar, der alle wichtigsten Identifikationselemente der folgenden Abrechnung enthält. In prägnantem Stil, meistens in einem einzigen Satz, folgten aufeinander die Datierung, manchmal auch die Ortsangabe für den Vollzug des Rechtsaktes, ferner Name und Stellung des Rechnungslegers, der Rechnungsgegenstand (Standort und Art des Rechnungsamtes bzw. näher genannte Gegenstände), die Angabe des Zeitraumes, über den sich die Abrechnung erstreckte, die Zeugen bzw. Mitglieder der Rechnungskommission. Den Kontext bilden vier Grundkomponenten in üblicher Reihenfolge: Remanenz, Einnahmen, Ausgaben und Bilanz. Bei der Verbindung der genannten Bestandteile zu einer Einheit kam es bereits im Rahmen ein und derselben Kanzlei zu zahlreichen Variationen in Form und Struktur, mehr noch außerhalb dieses Rahmens. Zum Teil war das eine Folge der Unterschiede in der Struktur der Herrschaften bzw. Ämter selbst, vor allem aber das Bestreben, optimale Abrechnungsarten in gegebenen Situationen zu finden. Das Wesen des Kontextes und der gesamten Abrechnung bestand darin, die Einnahmen auf der einen Seite und die Ausgaben auf der anderen Seite sowie die gegenseitige Aufrechnung darzustellen. Dabei kamen drei grundlegende Prinzipien zum Ausdruck: 1. Trennung von Einnahmen und Ausgaben, 2. Trennung von Geld- und Naturalposten, 3. Bildung von engeren abgeschlossenen Gruppen – Posten. Diese grundlegenden Prinzipien verbanden sich auf verschiedene Art und Weise miteinander. Die Kontextstruktur hing davon ab, welches

Prinzip als führend gewählt wurde bzw. wie diese Prinzipien miteinander kombiniert wurden. Dabei entstanden mehrere Varianten, die man in drei Grundstrukturtypen zusammenfassen und im Rahmen einer Arbeitsnomenklatur benennen kann als: 1. Monobilanz-Monowährungstyp, 2. Monobilanz-Polywährungstyp und 3. Polybilanz-Polywährungstyp.

Mit einer Erforschung der Buchhaltungspraxis im zentralslowenischen Raum kann man erst Ende des 15. Jahrhunderts beginnen, und zwar im Rahmen der drei Herrschaften (die Freisinger Herrschaft Bischoflack/Škofja Loka, die Herrschaft Oberburg/Gornji Grad der Bischöfe von Laibach/Ljubljana und die Herrschaft des Domkapitels von Laibach) für welche (zwar fragmentarisch) ein etwas breiteres Spektrum der finanziellen Dokumentation erhalten ist. Bei den ersten beiden Fällen stand die Erstellung der alljährlichen Abrechnung im Vordergrund, die alle Bereiche der Geschäftsführung einer abgeschlossenen dislozierten territorialen Einheit umfaßte. In Bischoflack emanzipierte sich das Amt des Stadtrichters im Zuge der Stärkung der städtischen Autonomie allmählich von der Zuständigkeit des Pflegers, so daß seit der Mitte des 15. Jahrhunderts letzterer und der Pfleger getrennt Rechnung ablegten. Der Grund- bzw. Stadtherr wurde dabei wegen der Entfernung der Herrschaft vom Verwaltungssitz durch Abgeordnete vertreten, die die Jahresabrechnungen (zusammen mit den Einnahmen) an den Bischof bzw. an sein zentrales Finanzamt weiterleiteten. Das war also der einzige Teil der finanziellen Dokumentation, der in der Freisinger Registratur aufbewahrt wurde. Alle anderen Akten waren ausschließlich internen oder sogar privaten Charakters und sind nur durch Zufall erhalten geblieben. Obwohl die Jahresabrechnung überwiegend auf der Geschäftsführung des Kastners beruhte, hatte dieser Beamte - außer daß er zeitweilig einer Kontrolle unterworfen war - keine unmittelbaren Kontakte zur zentralen Finanzverwaltung. Er war dem Pfleger untergeordnet, dennoch dienten seine Register nicht als unmittelbare Vorlage für die Rechnungslegung. Als unmittelbare Vorlage sind allerdings Urbarien und Steuerregister zu betrachten, darüberhinaus auch verschiedene Quittungen und Schuldbriefe, es ist aber auch die Möglichkeit nicht auszuschließen, daß ein beträchtlicher Teil vor allem Ausgaben nicht auf der Grundlage von Einzelnachweisen gebucht wurde.

In Oberburg war der Verwaltungsapparat auf einer niedrigeren Ebene, nämlich auf der der Ämter, organisiert, die von lokalen Beamten selbständig versehen wurden. Diese leiteten die Einnahmen an den vorgesetzten Pfleger der Herrschaft weiter, die Rechnungslegung erfolgte wahrscheinlich zusammen mit diesem vor der Bischofskommission in Laibach. Der Pfleger führte ein Einnahme- und Ausgaberegister seiner Geschäftsführung, das ihm als unmittelbare Vorlage für die Abrechnung diente. Außerdem beruhte die Rechnungsbuchung auf verschiedenen Quittungen und Aufzeichnungen. Form und Inhalt der Rechnungsdokumentation waren zu dieser Zeit nicht festgelegt, sondern sie variierten von Jahr zu Jahr, was auch für die Rechnungsperioden gilt.

Ein etwas anderes System kannten die Domherren von Laibach. Der Pfleger wies seine Geschäftsführung unmittelbar durch Einnahme-, Ausgabe- und Schuldregister aus, die Abrechnung selbst wies jedoch den tatsächlichen (physisch überprüften) Kassenstand aus. Die ganze erwähnte Dokumentation wurde in einem Buch geführt. Auf ähnliche Tendenzen (Aufbewahrung der gesamten Geschäftsdokumentation in einem Buch) stößt man zu dieser Zeit auch bei verschiedenen Bruderschaften, was durchaus verständlich ist, war der Umfang ihrer Geschäftsführung doch ziemlich eingeschränkt.

Ähnliche Systeme der Führung von Geschäftsbüchern (vor allem im Hinblick auf die ersten beiden Fälle) kann man - mit Abweichungen infolge unterschiedlicher Verwaltungsstruktur, Tradition usw. - auch bei anderen territorialen und urbanen Ämtern der "öffentlichen Verwaltung" voraussetzen, bei denen von der finanziellen Dokumentation nur Abrechnungen erhalten sind. Es gibt keine wesentlichen Unterschiede in ihrer Struktur, was auf eine zeitlich und örtlich bedingte bereits etablierte Buchhaltungspraxis hindeutet.